

TREBALL FINAL DE GRAU

TRES MANERES DIFERENTS D'EXPLICAR LA MATEIXA
HISTÒRIA: JOAQUIM AMAT-PINIELLA, MONTSERRAT
ROIG, NEUS CATALÀ I ELS CATALANS ALS CAMPS
NAZIS.

Treball de fi de grau realitzat per:

Núria Montero Lagos

Tutora: **Margarida Casacuberta Rocarols**

Grau en Llengua i Literatura Catalanes (Facultat de Lletres)

Juny del 2021

RESUM

L'objectiu principal d'aquest treball és comparar les obres de Joaquim Amat-Piniella i Neus Català prenent com a punt de referència a Montserrat Roig. Compararé els diferents recursos que utilitzen: tipus de narrador i focalització. El procés a partir del qual s'han redactat les obres: mitjançant entrevistes a altres deportats o a partir de l'experiència pròpia. I la forma de l'obra: novel·la o assaig.

En definitiva, el que vull és mostrar com una mateixa experiència, com són els camps de concentració, pot ser explicada de diferents formes i per persones que tenen o no un bagatge com a escriptors o escriptores i per persones que han estat o no a un camp de concentració.

Paraules Clau: Literatura concentracionària, Neus Català, Montserrat Roig, Joaquim Amat-Piniella, camps de concentració.

ABSTRACT

The main objective of this work is to compare the works of Joaquim Amat-Piniella i Neus Català taking as a reference point Montserrat Roig. I will compare the different resources they use: type of narrator and focus. The process from which the works have been written: from interviews with other deportees or from one's own experience. And the form of the work: novel or essay.

In short, what I want to show as the same experience, as are the concentration camps, can be explained in different ways and by people who have or do not have experience as writers and by people who have been or have not been in a concentration camp.

Keywords: Concentration literature, Neus Català, Montserrat Roig, Joaquim Amat-Piniella, concentration camps.

ÍNDIX

1. Estat de la qüestió.....	Pàgina 1
2. La literatura concentracionària.....	Pàgina 4
2.1. La globalitat del terme concentracionari.....	Pàgina 4
2.2. El corpus literari i les diferències respecte l'any de publicació.....	Pàgina 5
2.3. Els autors: diferents perfils.....	Pàgina 5
2.4. Les tries estilístiques pròpies del gènere concentracionari.....	Pàgina 6
2.5. La manera com s'expliquen els fets.....	Pàgina 8
2.6. L'objectiu i la importància del testimoniatge.....	Pàgina 10
3. Joaquim Amat-Piniella i <i>K.L.Reich</i> (1963).....	Pàgina 11
3.1. La vida abans i després de Mauthausen.....	Pàgina 11
3.2. El procés de creació, redacció i publicació del <i>K.L.Reich</i> (1963).....	Pàgina 15
3.3. La nota de l'autor.....	Pàgina 17
3.4. L'anàlisi tècnica de la novel·la.....	Pàgina 18
3.5. Narrador i focalització.....	Pàgina 18
3.6. El temps del relat.....	Pàgina 20
3.7. Els personatges de la novel·la.....	Pàgina 21
3.8. Els temes tabú.....	Pàgina 22
3.9. Elements de ficció.....	Pàgina 22
3.10. Altres recursos.....	Pàgina 23
4. Montserrat Roig i <i>Els catalans als camps nazis</i> (1977).....	Pàgina 24
4.1. La vida de la periodista.....	Pàgina 24
4.2. <i>Els catalans als camps nazis</i> (1977).....	Pàgina 25
4.3. El procés de creació del llibre.....	Pàgina 28
4.4. Les característiques del llibre.....	Pàgina 30

4.5.	La publicació del llibre.....	Pàgina 31
4.6.	Les edicions posteriors.....	Pàgina 32
4.7.	Les obres publicades a <i>posteriori</i>	Pàgina 33
4.8.	Les il·lustracions.....	Pàgina 33
4.9.	Els annexos.....	Pàgina 34
4.10.	Conclusions.....	Pàgina 34
5.	Neus Català i <i>De la resistència i la deportació</i> (1984)	Pàgina 35
5.1.	La vida de la supervivent.....	Pàgina 35
5.2.	De la resistència i la deportació (1984).....	Pàgina 36
5.3.	L'elaboració de l'obra.....	Pàgina 38
5.4.	Una obra fidel a les vivències.....	Pàgina 40
5.5.	Una anàlisi tècnica.....	Pàgina 41
5.6.	<i>Els catalans als camps nazis</i> (1977) i <i>De la resistència i la deportació</i> (1984).....	Pàgina 42
5.7.	Conclusió.....	Pàgina 43
6.	Conclusió	Pàgina 43
7.	Bibliografia	Pàgina 46

1. ESTAT DE LA QÜESTIÓ

En el segon curs del Grau en Llengua i Literatura catalanes de la Universitat de Girona hi ha una assignatura titulada Literatura catalana contemporània: De la Postguerra a l'actualitat. Des que la vaig fer, la literatura relacionada amb els camps de concentració s'ha convertit en un dels temes que més m'apassiona. Considero que aquest tipus de literatura és important perquè ens mostra uns fets que cronològicament ens queden molt a prop, i perquè considero que són experiències que no poden caure en l'oblit, sinó que ens han d'ajudar a que allò que va passar no es torni a repetir mai més. A més a més, aquest tipus de literatura ens mostra unes facetes de l'ésser humà que en situacions normals no surten a la llum, com és la terrible crueltat amb què pot arribar a actuar, individualment i col·lectivament.

Per tots aquests motius, a l'hora d'escollir tema del treball de fi de grau, m'he situat en el terreny de la literatura concentracionària i, més concretament, em proposo comparar *K.L.Reich* (1963) de Joaquim Amat-Piniella i *De la resistència i la deportación*¹ (1984) de Neus Català, prenent com a punt de referència *Els catalans als camps nazis* (1977) de Montserrat Roig, obra en la qual participen els dos supervivents. El que m'agradaria comparar de totes aquestes obres són les diferents maneres en què els seus autors decideixen explicar l'experiència concentracionària. Com es veurà més endavant, alguns ho fan en primera persona, altres en tercera, alguns en forma de novel·la, altres en forma d'assaig... L'objectiu principal d'aquest treball és analitzar les diferents maneres amb què es pot arribar a explicar el mateix.

Per llegir *K.L.Reich* (1963) he fet servir l'edició de Club Editor Jove de l'any 2013 amb un postfaci de Marta Marín-Dòmine. Pel que fa a *Els catalans als camps nazis* (1977), he fet servir l'edició d'Edicions 62 de l'any 2017 amb una introducció de Rosa Toran i la presentació de l'Artur London. Per últim, per llegir l'obra de Neus Català he fet servir l'edició de Col·lecció Memòria Oral 4 de l'any 2015.

Les diferències entre aquestes tres obres de gènere concentracionari són molt importants, perquè tot i que són obres amb uns objectius molt similars, el seu moment de redacció i publicació i fins i tot els coneixements de cada autor són molt diferents. Per

---

¹ L'edició que he fet servir és una edició bilingüe de l'any 2015 editada pel Memorial Democràtic. Per simplificar, a partir d'aquest moment i al llarg de tot aquest treball, em referiré a aquest llibre amb el títol en català.

una banda, Joaquim Amat-Piniella ja es dedicava al món de l'escriptura abans de passar per Mauthausen, de manera que en el moment d'escriure *K.L. Reich* (1963) ja tenia un cert bagatge com a escriptor. Per altra banda, Neus Català, com ja veureu a les planes que dedico a la seva biografia, es va dedicar professionalment a la infermeria. Finalment, Montserrat Roig, qui era escriptora i periodista, també es dedicava professionalment al món de l'escriptura, però no va passar mai pels camps de concentració nazis, de manera que les experiències que apareixen al seu llibre no són viscudes en primera persona.

Altres qüestions que fan que aquestes obres siguin diferents és la manera en què estan escrites. Per una banda, *K.L. Reich* (1963) és una obra escrita en forma de novel·la que explica l'experiència de Joaquim Amat-Piniella, que es projecta en el personatge de l'Emili. A més a més, també trobem altres personatges com en Francesc o l'August representats per amics i companys de deportació de l'autor. En aquesta obra doncs, hi ha, inevitablement, elements de ficció com també hi ha algunes manipulacions per part de l'autor en les dates i les anècdotes que apareixen per tal de complir amb un objectiu: mostrar com el personatge principal, l'Emili, progressa a mesura que avança la novel·la.

Per altra banda, *Els catalans als camps nazis* (1977) és un assaig periodístic que recull les diferents experiències d'homes i dones catalanes que van passar pels camps nazis. En aquest cas no hi ha elements ni personatges de ficció: cada supervivent explica la seva experiència tal com la va viure, però, a diferència del que veurem a *De la resistència i la deportación* (1984), l'obra de Montserrat Roig recull les conclusions que va extreure la periodista de tot el que li van explicar els supervivents, de manera que la veu dels deportats en aquesta obra apareix reportada. *Els catalans als camps nazis* (1977) només se centra en l'experiència dels catalans i catalanes deixant de banda tots aquells que no eren catalans. La manera de confegir l'obra d'*Els catalans als camps nazis* (1977) i *De la resistència i la deportación* (1984) és molt semblant, ja que les dues autores van viatjar per França per tal de parlar directament amb els seus testimonis. En el cas de Montserrat Roig també va haver de fer servir qüestionaris a causa del seu embaràs. Així doncs, aquestes dues obres, a diferència de la novel·la d'Amat-Piniella, van suposar una gran tasca d'investigació.

Per últim, *De la resistència i la deportación* (1984) és un recull de testimonis de dones, independentment del fet que fossin catalanes o franceses, pel seu pas pels camps de concentració o per la Resistència francesa. En el cas d'aquesta obra, Neus Català

transcriu literalment el que els seus testimonis li van dir en diferents capítols independents ordenats alfabèticament. M'agradaria recalcar que no hi ha cap versió en català sobre aquesta obra, malgrat això, he decidit incloure aquest llibre al meu treball perquè Neus Català és una supervivent dels camps de concentració, fet que era una prioritat per a mi a l'hora de triar les obres que volia analitzar. I a més, com aniré repetint al llarg del treball, el llibre m'interessa com a document, més enllà del valor literari, que sí que tenen les altres dues obres analitzades.

Tot i això, aquestes obres i els seus respectius autores i autors tenen diferents punts en comú. Per exemple, *K.L. Reich* (1963) i *Els catalans als camps nazis* (1977) són obres escrites per dos autors que es dedicaven professionalment al món de l'escriptura. Per altra banda, Joaquim Amat-Piniella i Neus Català tenen en comú que, a diferència de Montserrat Roig, van passar pels camps de concentració nazi. Per últim, *De la resistència i la deportació* (1984) i *Els catalans als camps nazis* (1977) tenen en comú que són obres on la ficció no té cabuda, sinó que són obres explicades a partir de l'experiència dels testimonis que hi participen. Així doncs, són obres que tenen punts en comú, però alhora tenen trets que fan que siguin diferents.

Abans d'endinsar-me en l'anàlisi de cadascuna de les obres, he fet una breu introducció sobre la literatura concentracionària: explico el significat del terme, la seva categorització genèrica i els punts en comú que trobem en totes les obres d'aquest gènere.

He dedicat tres punts, ordenats per data de publicació, a *K.L. Reich* (1963), *Els catalans als camps nazis* (1977) i a *De la resistència i la deportació* (1984). Cadascun s'inicia amb una breu biografia de l'autor, que, com podreu veure, és més extensa en el cas d'Amat-Piniella a causa de la gran importància que tenen alguns fets de la seva vida per la novel·la. En el cas de *K.L. Reich* (1963), faig un breu recorregut sobre quin va ser el procés de creació i publicació de l'obra. Explico també la importància de l'apartat de "La nota de l'Autor", on Amat-Piniella justifica perquè va escriure l'obra en forma novel·lada. A continuació, faig una anàlisi tècnica de la novel·la: narrador, focalització, personatges... I per últim, esmento dos episodis que apareixen a la novel·la i que van ser manipulats per l'autor. En el cas de Montserrat Roig, després de la breu introducció sobre la vida de la periodista, introdueixo *Els catalans als camps nazis* (1977) i explico quin va ser el seu llarg procés d'elaboració: la influència que van tenir les obres d'Amat-Piniella i Pere Vives i Clavé per l'autora o l'ajuda de Josep Benet. Tot seguit, explico les característiques del llibre, el moment de la publicació i l'impacte posterior que l'obra va

causar. També analitzo els apartats d'il·lustracions i annexos que apareixen al llibre. Per acabar, en el cas *De la resistència a la deportació* (1984), després de la breu introducció sobre la vida de la supervivent, faig una introducció a l'obra i al procés d'elaboració que va seguir i parlo del paper de Neus Català com a editora. Per acabar, faig una anàlisi tècnica de l'obra i una breu comparació amb *Els catalans als camps nazis* (1977).

Un aspecte que m'agradaria destacar sobre totes aquestes obres és la diferència en la quantitat de bibliografia que han generat. En el cas de *K.L. Reich* (1963), m'ha sigut molt fàcil trobar bibliografia sobre la novel·la i l'autor, però el que especialment m'ha ajudat ha estat la Tesi Doctoral de David Serrano (2003) titulada *La literatura concentracionària europea: Joaquim Amat-Piniella*. Pel que fa a *Els catalans als camps nazis* (1984), bona part de la informació que trobareu al meu treball es troba a l'estudi introductori que fa Rosa Toran (2017) a l'edició que he llegit d'*Els catalans als camps nazis*. Per últim, m'agradaria recalcar les grans dificultats que he tingut a l'hora de trobar estudis sobre l'obra de Neus Català, de manera que animo als futurs estudiants de Llengua i Literatura a estudiar aquesta obra tan important per al panorama concentracionari. En qualsevol cas, la major part de la informació que apareix a l'apartat que hi dedico a l'obra l'he extreta de l'article de Suzanne Hintz (2000) "Català's "De la resistencia y la deportación": A testimonial of the spanish woman's experience during the Holocaust".

Finalment, voldria remarcar que, per a les referències bibliogràfiques, he triat el sistema de citació d'APA 7.

2. LA LITERATURA CONCENTRACIONÀRIA

2.1. LA GLOBALITAT DEL TERME *CONCENTRACIONARI*

El primer que ens ve a la ment quan pensem en el terme *literatura concentracionària* són els camps d'extermini nazis creats a mitjans del segle XX. Per això és important que abans d'endinsar-nos en el món concentracionari tinguem en compte que aquest gènere no només es refereix als camps de concentració nazis, sinó que també inclou totes aquelles obres i textos que expliquen, entre d'altres, el pas de presoners i presoneres pel Gulag soviètic, el Laogai xinès, els centres d'internament francesos, els camps franquistes, els sistemes de reclusió forçosos instal·lats per les dictadures llatinoamericanes... Tots aquests camps i presons provoquen en la víctima uns processos idèntics de patiment i despersonalització, per això tots ells formen part d'un mateix gènere literari (SÁNCHEZ, 2019: 432-433).

Així doncs, l'experiència dels camps de concentració s'ha trobat repetida al llarg de la història en localitzacions, circumstàncies i contextos diferents, de manera que l'origen, l'època i la cultura de tots aquells qui han passat per aquesta experiència és diferent i variada. Per això és important que no parlem d'aquest gènere com si fos un gènere nacional i exclusiu, sinó que l'hem de veure més enllà de les fronteres. El fet d'interpretar aquest gènere des d'un punt de vista global també és important pel fet que els supervivents, quan finalment decideixen escriure sobre la seva experiència, ho fan tots d'una forma sistemàtica, amb uns procediments i recursos expressius molt semblants que analitzarem en apartats posteriors (SÁNCHEZ, 2019: 433-434).

Malgrat la globalitat del gènere concentracionari, em centraré exclusivament en les obres referents als camps d'extermini nazis, atès que les obres i els autors que analitzaré i compararé van viure la major part de la seva experiència a Mauthausen i a Ravensbrück.

2.2. EL CORPUS LITERARI I LES DIFERÈNCIES RESPECTE A L'ANY DE PUBLICACIÓ

El corpus de les novel·les concentracionàries es va anar engrandint a mesura que la Dictadura franquista va anar desapareixent. De tal manera que, a partir de la dècada dels seixanta, aniran apareixent un seguit d'obres autobiogràfiques essencials del gènere concentracionari (SIMBOR, 2004: 220).

Una diferència essencial entre aquests textos és el moment en què van ser escrits i publicats (SÁNCHEZ, 2019:435). No és el mateix una obra publicada a la dècada dels quaranta o cinquanta, quan encara no hi havia gaire informació sobre el fenomen concentracionari, que una obra publicada ja al segle XXI, quan l'Holocaust ja formava part de la memòria col·lectiva sobretot gràcies als mitjans de comunicació i, d'una manera especial, a les produccions cinematogràfiques (citats per SÁNCHEZ, 2019:435).

2.3. ELS AUTORS: DIFERENTS PERFILS

Segons Serrano (2003a:115), van morir als camps de concentració entre sis i deu milions de deportats. Entre els centenars de milers que van sobreviure, una bona part no ha volgut testimoniar mai, de manera que aquells qui finalment decideixen escriure o parlar de la seva vivència formen un grup significatiu que, de forma global, ofereix una visió molt aproximada dels esdeveniments.

Dins del grup de supervivents que van decidir deixar constància de la seva experiència, trobem, per una banda, aquells qui ho van fer només sortir dels camps de concentració, i que ho van fer, per tant, amb les emocions encara a flor de pell i sense deixar-se portar ni influenciar per altres testimonis. I per altra banda, trobem aquells presoners que van necessitar un llarg procés d'assimilació de l'experiència viscuda i van escriure d'una forma més tardana (SÁNCHEZ, 2019: 435).

Entre tots els testimonis n'hi ha que ja eren escriptors i que per tant, tenien una certa experiència, però també n'hi ha alguns que no van treballar mai en aquest àmbit (SÁNCHEZ, 2019: 437). Alguns autors sense experiència literària van haver de buscar el suport d'algun investigador o alguna persona especialitzada en el terreny literari per tal que el seu text tingués una millor coherència (SERRANO, 2003a: 23).

2.4. LES TRIES ESTILÍSTIQUES PRÒPIES DEL GÈNERE CONCENTRACIONARI

Un aspecte en el qual la majoria de relats concentracionaris incideixen és en el fet d'intentar explicar i reflectir la deshumanització que es patia dins els camps de concentració. Per explicar-ho, la major part dels autors ressalten el procés de degradació que pateixen com a persones, palpable, especialment, en la transformació i demacració física explicada a partir de nombroses expressions metafòriques i comparatives. A més d'això, la majoria d'autors fan servir els mateixos tòpics: l'omnipresència de la mort, la necessitat de sobreviure, la denúncia de les condicions de vida dels presoners... (SÁNCHEZ, 2019: 434-435).

El món que narren les novel·les concentracionàries és un món marcat i definit per la pressió angoixant provocada per la distorsió de les coordenades del temps i l'espai. El fet de trobar-se en un espai tancat, com és el camp, marca substancialment el caràcter i la personalitat dels personatges així com l'evolució de la narració (SIMBOR, 2004:234). La falta de temps vital en aquest tipus de novel·les es veu representat per la repetició constant dels mateixos actes, ja que, en definitiva, ens trobem davant d'un temps cíclic on no hi ha nous esdeveniments, sinó que sempre succeeix el mateix (SIMBOR, 2004: 236). Com diu Amat-Piniella a *K.L.Reich*:

I cada dia era un calc de l'anterior; els mateixos gestos, les mateixes veus, les mateixes paraules, les mateixes sofrències. I cap dels dies següents no aportaria innovacions essencials, i si de cas la transformació que hi havia, era tan lenta, tan imperceptible, que la visió, acostumada als petits incidents i als grans dolor[s] immediats, no se n'adonaria pas. (AMAT-PINIELLA, 2013: 211)

En les novel·les concentracionàries la dualitat també és un tema recurrent. Per una part, trobem la dualitat entre el món «de dins» i el món «de fora» i com a conseqüència, veiem també la diferència entre els que són lliures i els que no ho són. El món de dins i fora del camp són dos mons molt diferents que presenten una situació i organització social i econòmica pròpia tot i que basades en un mateix sistema: els camps de concentració reproduïen les mateixes diferències socials i econòmiques que hi havia en el món exterior. Recordem que als camps de concentració, de la mateixa manera que al món exterior, hi havia les classes dominants, com és el cas dels Kapos i els SS, per exemple, i les classes baixes, formades pels presoners ordinaris. I per tant, com ocorre al món exterior, els considerats superiors oprimien aquells qui eren considerats inferiors (SIMBOR, 2004:234-235). Els suïcidis que hi ha entre els supervivents, com és el cas de Primo Levi, ens mostra com els deportats, un cop surten del seu propi món concentracionari, senten el món exterior i real com un món totalment aliè a ells mateixos (SIMBOR, 2004: 239).

Un altre aspecte important, i molt destacat dins la majoria d'obres concentracionàries, és la poca importància que els presoners donaven a la mort. El fet que hi sentissin una certa indiferència és degut, en primer lloc, a la gran quantitat de morts i cadàvers que van veure durant el temps que van estar tancats. I en segon lloc, pel fet que davant aquesta situació tan extrema, la gran majoria de deportats només es preocupaven de la seva pròpia supervivència, deixant de banda qualsevol sentiment solidari (SÁNCHEZ, 2019: 449).

A causa que aquestes obres s'escriguin per recordar la vivència viscuda, la memòria és el pilar fonamental de la literatura concentracionària. Per això és important que aquells qui escriuen sobre els camps de concentració hagin viscut l'experiència en primera persona, ja que les seves vivències seran la font primària a partir de la qual es formarà la història. A més, la memòria és important perquè aquestes obres, majoritàriament, estan destinades a no deixar que tots els fets ocorreguts siguin oblidats per les generacions posteriors (SÁNCHEZ, 2019: 450).

A diferència dels altres gèneres, en el gènere concentracionari té més importància el contingut que la forma dels textos, de manera que es dona més importància a la funció informativa que a la poètica. En aquest cas, el lector no és tan exigent amb l'autor pel que fa a la forma literària, ja que el més important és el que ens està explicant i no com ho està explicant, per això no és transcendental que un autor tingui o no un cert bagatge literari (SÁNCHEZ, 2019: 437).

Per últim, aquestes obres, a causa de la voluntat testimonial, procuren dotar els textos del màxim rigor formal i documental possible. Això ho aconsegueixen a partir de la mateixa voluntat de recerca de l'autor del testimoni i mitjançant una intervenció aliena, que majoritàriament sol ser la d'un investigador. Aquest tipus d'obra també conté, sovint per complementar, una part documental: epistolaris, documents, fotografies representatives, mapes...(SERRANO, 2003a: 22-23).

2.5. LA MANERA COM S'EXPLIQUEN ELS FETS

Hi ha dos gèneres a partir dels quals els supervivents poden explicar les seves vivències: a partir d'una autobiografia o a partir d'una ficció, que és l'opció que trien la major part dels autors. Tot i això, a causa de que la línia entre gèneres a vegades és molt subtil, la gran majoria d'obres es troben a cavall entre el gènere de ficció i el gènere autobiogràfic, com és el cas de Jorge Semprún o Robert Antelme. En un primer moment podem pensar que les seves obres són autobiogràfiques perquè expliquen un fet que han viscut en la seva vida real i perquè hi ha una clara relació entre autor, narrador i personatge. Malgrat aquestes característiques, no podem establir que aquestes obres són autobiogràfiques perquè, per exemple, no són relats construïts en passat sinó que són narracions que combinen la narració simultània i ulterior. Per tant, ens trobem davant d'obres que s'ajusten a les exigències del gènere autobiogràfic, per exemple amb la relació entre autor-narrador-personatge, però en la mateixa obra també hi ha altres aspectes que no compleixen amb les característiques pròpies del gènere (SIMBOR, 2004: 227-228).

Per resoldre aquesta ambigüitat és important la informació paratextual, ja que és on l'autor ens diu com llegir la seva obra (SIMBOR, 2004: 225). D'aquesta manera, *Si això és un home* (1947) es situa dins el gènere autobiogràfic, ja que Levi al seu prefaci afirma: "em sembla superflu afegir que cap dels fets no és inventat" (SIMBOR, 2004: 230). I a més a més, a l'apèndix escrit per a una edició escolar de l'obra escrit l'any 1976 afegia: "m'he limitat rigorosament a donar compte dels fets dels quals tenia experiència directa" (LEVI, 2001: 264) i a més d'això, insistia en la relació entre l'autor i el protagonista (SIMBOR, 2004: 230). Per tant, la diferència substancial que hi ha entre les obres de Primo Levi i les de Jorge Semprún i Robert Antelme que permeten definir-la unànimement per tota la crítica com a novel·la autobiogràfica és la informació paratextual (SIMBOR, 2004: 230).

A més d'això, hi ha dues maneres d'explicar l'experiència concentracionària: d'una manera testimonial i objectiva o d'una manera subjectiva i argumentativa. Alguns autors ja esmentats, com Robert Antelme, Primo Levi i Jorge Semprún, trien la segona opció i per tant, les seves obres presenten un narrador extradiegètic-homodiegètic i autodiegètic segons la terminologia de Genette. Aquest tipus de narrador és un narrador que explica els fets de la mateixa manera que succeeixen i presenta una focalització interna fixa en el personatge-narrador, de manera que explica personalment els fets i renuncia a una visió narratològica objectiva (SIMBOR, 2004: 241).

Quan els autors expliquen la seva experiència d'una manera testimonial i objectiva, com és el cas d'Amat-Piniella, no s'expliquen les condicions de vida dins del camp de concentració sinó que s'explica l'evolució interior que pateixen mentre són al camp. Per tant, no es busca explicar ni endinsar-se en detalls del món concentracionari sinó que busquen explicar l'evolució interior dels personatges. Per fer això possible, els autors recorren a un narrador extraheterodiegètic o narrador en tercera persona amb focalització zero, és a dir, un narrador omniscient, de manera que és capaç d'endinsar-se en l'interior de tots els personatges (SIMBOR, 2004: 242).

Per intensificar la posició de testimoni alguns autors utilitzen la primera persona del singular, tot i que la gran majoria parlen en plural per tal d'incloure en el seu relat a aquells que van morir als camps. Una altra característica important dins d'aquest gènere és que sovint escriuen el seu relat de forma retrospectiva i en passat. A més, utilitzen sobretot verbs sensorials, es fa referència o s'esmenta els noms de personatges reals amb els quals van conviure, expliquen esdeveniments històrics que van viure, llocs concrets per on van passar... (SÁNCHEZ, 2019: 436).

Tot i que essencialment la literatura concentracionària es basa en fets, sentiments i voluntats semblants, les obres entre si són diferents pel que fa a la manera en què expliquen la seva experiència. Alguns ho fan en forma de crònica, en forma de diari, en forma de ficció... Alguns autors expliquen els esdeveniments amb un ordre lineal, alguns agrupant segons criteris temàtics... (SÁNCHEZ, 2019: 436).

En qualsevol cas, totes aquestes obres, siguin del gènere que siguin i facin servir la forma que sigui, comparteixen un mateix aspecte: la relació directa i íntima dels fets narrats amb l'autor, qui els va viure en primera persona (SIMBOR, 2004: 232).

2.6. L'OBJECTIU I LA IMPORTÀNCIA DEL TESTIMONIATGE

La gran majoria dels supervivents escriuen les seves obres amb l'objectiu d'alliberar-se del trauma viscut i de fer una espècie de catarsi sentimental (SÁNCHEZ, 2019: 437). A més, aquests autors senten l'obligació d'explicar a tota la humanitat allò que alguns homes i dones van patir als camps de concentració (SIMBOR, 2004: 221). Aquest últim aspecte és important perquè cada cop queden menys supervivents i per tant, és important que aquesta memòria perduri durant molts anys per tal que el món mai oblidi els fets viscuts (SÁNCHEZ, 2019: 437). De fet, durant aquests últims anys hi ha hagut nombroses publicacions anomenades *postmemòria* de persones que rememoren les vivències traumàtiques que li van ser transmeses per familiars seus, sovint avis i àvies, però que ells mai van arribar a experimentar (SÁNCHEZ, 2019: 437). Per tant, la literatura concentracionària és també un missatge d'alerta per a les noves generacions: han de saber de què és capaç la raça humana (SÁNCHEZ, 2019: 451). I per altra banda, també ens serveix per mostrar-nos que els errors del passat no han de tornar a ser comesos en un futur (SÁNCHEZ, 2019: 451). Així doncs, un dels objectius principals dels autors és que el seu relat perduri en el temps i penetri en totes les estructures possibles, de manera que tothom pugui arribar a conèixer el que van passar (SÁNCHEZ, 2019: 451).

Un altre objectiu important de la majoria dels autors d'aquest gènere és el de retre homenatge a tots aquells que van morir en els camps (SERRANO, 2003a: 116). Així doncs, els testimonis dels supervivents no només donen veu als vius, sinó que també a tots aquells que mai no van poder sortir per explicar la seva història (SÁNCHEZ, 2019: 451).

A més a més, la literatura concentracionària també és el resultat de la lluita contra el silenci imposat o fins i tot, la intenció de deformar la realitat a l'hora d'explicar i donar a conèixer com era la vida als camps de concentració. Així doncs, la literatura concentracionària adquireix un cert valor de resistència, atès que, com va explicar Primo Levi, els SS que s'encarregaven de la vigilància d'Auschwitz van dir que la història seria explicada per ells:

De cualquier manera, que termine esta guerra, la guerra contra vosotros la hemos ganado; ninguno de vosotros quedará para contarlo, pero incluso si alguno lograra escapar el mundo no le creería. Tal vez haya sospechas, discusiones, investigaciones de los historiadores, pero no podrá haber ninguna certidumbre, porque con vosotros serán destruidas las pruebas. Aunque alguna prueba llegase a subsistir, y aunque alguno de vosotros llegara a sobrevivir, la gente dirá que los hechos que contáis son demasiado monstruosos para ser creídos: dirá que son exageraciones de la propaganda aliada, y nos creerá a nosotros, que lo negaremos todo, no a vosotros. (citad per SÁNCHEZ, 2019:444)

Tot i tenir uns grans objectius, els autors de literatura concentracionària és troben amb un obstacle molt important: la por del propi autor a que ningú cregui tot allò que han d'explicar, perquè de fet ni ells mateixos són capaços de trobar-hi un sentit (SERRANO, 2003a: 109). Aquesta idea d'inversemblança també està lligada amb la dificultat de trobar les paraules adients per descriure uns fets que són inexplicables (SERRANO, 2003a: 68).

3. JOAQUIM AMAT-PINIELLA I K.L.REICH (1963)

3.1. LA VIDA ABANS I DESPRÉS DE MAUTHAUSEN

Joaquim Amat-Piniella va néixer a Manresa el 22 de novembre de 1913². Els seus pares són Joaquim Amat Palà, fill de Manresa, i Concepció Piniella Blanqué, una dona que es dedicava a la pintura i que de fet, exposarà l'any 1901 a l'Exposició General de Manresa.

Amat-Piniella va estudiar a l'Institut Local de Segona Ensenyança de Manresa, avui anomenat I. B. Lluís de Peguera, on col·labora, entre el maig de 1931 i juny de 1932, en els set números de la revista *Assaigs* on escrivia contes i feia crítica d'art i cinema.

En la seva faceta de crític d'art va col·laborar en diferents diaris com *El Pla de Bages* i *El Dia* i a més a més, va ser responsable de la revista *Ara* que publicarà entre novembre de 1930 i agost de 1932, on va conèixer alguns amics de joventut com J. Martí Ferreres, Joan Bta. Claret, Francesc Padró, Joan Clots, Evarist Basiana i Joan Vilanova. Tots ells van formar un grup d'amics que buscaven trencar amb les dinàmiques culturals conservadores de la ciutat, a més, era un grup que estava totalment en contra de la monarquia i defensava la república federal i tot allò que formés part del lliure pensament. Aquest grup, juntament amb altres homes i dones de pensament progressista, va organitzar, de forma periòdica, tertúlies³ i reunions amb el nom de la *Penya d'Ara*.

El compromís polític d'Amat-Piniella anirà creixent amb el pas dels anys fins que el 14 d'abril de 1931, amb la proclamació de la República, el trobarem al balcó de l'ajuntament. Tot i que es va iniciar al món de la literatura amb la publicació de la seva primera obra *Ombres al calidoscopi* (1933), el seu interès per la política va anar creixent fins a arribar a tenir una certa influència dins l'alcaldia de Manresa. Finalment, a causa

---

² Per redactar aquest apartat he consultat SERRANO,2003a, concretament les pàgines 91-108.

³ Una de les cares més conegudes del moment que van assistir a aquesta tertúlia és J.V.Foix (SERRANO, 2003a: 92).

d'uns fets determinats que van succeir el 6 d'octubre del 1934⁴, i pels quals serà empresonat a la Model, Amat-Piniella decideix impulsar la formació de la Joventut d'Esquerra Republicana de Catalunya a Manresa, de la qual en serà el primer president a escala local.

Un cop esclata la guerra, Amat-Piniella deixa la carrera de Dret i la seva feina i decidirà incorporar-se a l'exèrcit amb Ferran Planes, un dels seus amics més íntims. Gràcies als seus estudis va ser ingressat durant dos mesos a l'Escola Militar d'Artilleria de Barcelona on obtingué el rang de Tinent d'Artilleria. De juliol de 1936 a gener de 1939 Amat-Piniella va per diferents llocs del territori espanyol defensant el bàndol republicà.

El 28 de juny de 1939 es casa amb Maria Llaverías Viladormiu, filla del metge Josep Llaverías Salors i neboda del dibuixant Joan Llaverías. L'esposa d'Amat-Piniella exercí la docència a Manresa des de 1935, des d'on serà desterrada a Guadalajara a causa de la guerra. El 1939 torna a Barcelona, però ja no tornà a treballar de mestra. Finalment, el 1949 morí amb trenta-set anys a Barcelona deixant un fill de tres anys anomenat Marcel.

Un cop acabada la Guerra Civil, a causa del perill que corria a Espanya pel seu suport a la República, Amat-Piniella decideix marxar sol a França esperant que passi el perill per poder tornar. Després de passar pel camp d'Argelers, el setembre de 1939 es presenta, des de la capital del Rosselló, a la JARE (Junta de Ayuda a los Refugiados Españoles) per intentar trobar una solució a la seva situació. Seguint els consells de la JARE, Amat-Piniella es presenta a la policia local de Perpinyà i serà portat al camp de concentració de Sant Cebrià de Rosselló el 22 de novembre de 1939. Allà compartirà camp amb alguns dels futurs personatges de *K.L.Reich*, tot i que amb altres noms: Pere Vives i Clavé, assassinat a Mauthausen el 1941, l'escriptor i antic company d'exèrcit Ferran Planes, el músic Josep Hernández i el dibuixant Josep Arnal.

Un cop surten del camp de Sant Cebrià del Rosselló, de retorn a Delle, Amat i els seus quatre companys acaben al camp de concentració Fort Hatry. Allà, gràcies a les caricatures pornogràfiques de Josep Arnal i a Ferran Planes, aconsegueixen sobreviure obtenint racions de menjar extra. Poc temps després els camins d'Amat-Piniella i els

---

⁴ Tal com diu MARÍN-DÒMINE (2013: 331) al postfaci de l'edició que he fet servir per llegir el *K.L.Reich* (1963), el 6 d'octubre de 1934 Lluís Companys va dur a terme una insurrecció contra tots els partits més conservadors que formaven part del govern republicà.

d'Hernández i Planes se separen, ja que els dos últims van decidir evadir-se del camp. Pel que fa a Amat-Piniella i Arnal, seran enviats, sota l'etiqueta "d'apàtrides indesitjables"⁵, a un dels camps de concentració austríacs més importants: Mauthausen.

Joaquim Amat-Piniella entrarà a Mauthausen el 27 de gener de 1941 juntament amb Josep Arnal i amb César Orquín, a qui encara no coneixia, però resultarà essencial per la seva vida al camp i als kommandos externs. Entre el maig de 1942 i setembre de 1944 el supervivent és enviat a un kommando extern de Ternberg, dirigit pel seu company i amic César Orquín, però entre setembre i desembre de 1944 tornarà al camp central de Mauthausen. De nou, entre l'1 i 2 de desembre de 1944 són destinats a Redl Zipf, un altre kommando extern dirigit també per Orquín. Poc temps després, els alemanys veuen com s'apropen les tropes aliades i com a conseqüència, decideixen enviar als presoners al camp d'Ebensee, amb la probable intenció de posar als presos dins les mines per volarlos. Finalment, les tropes americanes alliberaran el camp d'Ebensee el 6 de maig de 1945, on es trobava Amat-Piniella des del 3 de maig del mateix any. De fet, Amat-Piniella agrairà l'alliberament dedicant la seva novel·la *K.L.Reich* al General Bradley, qui comandava les tropes americanes i amb qui tindrà correspondència el 1963. També li dedicà a Pere Vives i Clavé, el seu amic desaparegut a Mauthausen.

El juny de 1945 Amat-Piniella estarà a l'Hotel Lutècia, a París, convertit en un lloc de repòs per als deportats republicans. El setembre de 1945 i fins a l'abril de 1946 l'escriptor s'instal·larà a Andorra, on escriurà la seva obra *K.L.Reich*. Finalment el 1948, Amat-Piniella es veurà obligat a instal·lar-se a Barcelona de forma anònima i per tant, haurà de renunciar a la seva ciutat, la seva feina i els seus amics. És en aquest moment quan comença a corregir la seva novel·la.

Durant aquests anys, Amat-Piniella aconsegueix publicar a la revista *Per Catalunya* un fragment de la seva novel·la titulat *La Fam* (1945) on relatarà el final del personatge de Vicent, també publicarà el primer capítol de *K.L.Reich* a la revista *Antologia* el 1947. Alhora, en aquest moment, intenta publicar la novel·la a Mèxic amb l'ajuda del seu amic Agustí Bartra, però no ho aconseguirà i aprofitarà per acabar de corregir-la.

---

⁵ Això serà degut a que el govern espanyol no reconeix la nacionalitat dels dos deportats (SERRANO, 2003a: 96).

Pel que fa a la vida professional, l'escriptor abandona la carrera de Dret i la carrera política que havia començat abans de la guerra i el 1950 crea, juntament amb altres socis, una empresa dedicada a la fabricació de botons de ràdio i anys després, dedicada també a la injecció de plàstics. El seu moment més fecund de producció literària, quan publica, gràcies a Santiago Albertí, *El casino dels senyors* (1956), *Roda de solitaris* (1957) i *La pau a casa* (1959), coincideix amb el moment de fallida del negoci. En aquest moment Amat-Piniella se situa entre els escriptors que opten per la novel·la realista, fet que explicarà el model de llengua que defensa.

Entre els anys 1955 i 1963 Amat-Piniella combina la seva feina de matins a l'empresa Cinzano amb una feina de tardes dedicada a la presa d'apunts i l'escriptura en diferents locals de l'eixample.

Al llarg dels anys cinquanta, Amat-Piniella va intentar recuperar el contacte amb alguns amics seus, com per exemple Ferran Planes, qui vivia a Madrid per motius laborals. És en aquest moment quan Manresa es converteix en un lloc de pas i anirà i tornarà de Puig-reig, on vivia la família de la seva dona, amb la qual manté una molt bona relació. Pel que fa al seu fill, sortirà de l'internat de La Salle de Manresa el 1956 i continuarà els seus estudis als Salessians d'Horta, a Barcelona.

Entre 1960 i 1965 Amat-Piniella treballarà com a administratiu a l'empresa Fisam i es dedicarà a preparar la versió catalana i castellana del *K.L.Reich*. Durant aquests anys tindrà una gran amistat amb Frederic Escofet, qui l'ajudarà a publicar les seves obres, i Josep Maria Cid-Prat, un metge, escriptor i crític barceloní que participarà en diversos mitjans de comunicació escrits com *El Mundo Deportivo*. La seva amistat amb Cid farà que les obres d'Amat-Piniella vagin apareixent a la premsa i també el posarà en contacte amb altres escriptors i crítics catalans.

Tot i que l'escriptor es mantindrà voluntàriament al marge dels cercles culturals del país, establirà contactes estrets amb autors com el crític Rafael Tasis, qui anys després es preocuparà per la difusió del *K.L.Reich*. Un altre amic d'Amat-Piniella ja esmentat, és Carlos Barral, el qual s'interessarà per publicar la novel·la del seu company, de manera que presentarà el text a la censura i, sorprenentment, l'acceptaran. Finalment, el llibre es publicarà a l'editorial Seix-Barral dins la col·lecció *Testimonio* el 25 de febrer de 1963.

Pocs mesos després, el 21 de juny de 1963, Joan Sales s'interessa per la publicació de l'obra en català, que apareixerà, després de superar molts obstacles, el 15 d'octubre de

1963 pel Club dels Novel·listes. Gràcies a la relació epistolar que establirà entre els anys 1963 i 1964 amb Fèlix Cucurull, aquest intentarà publicar la versió portuguesa del *K.L.Reich* i farà que Joaquim Amat-Piniella sigui un personatge conegut pels mitjans portuguesos.

El 1965 i fins a la seva mort, Amat-Piniella treballarà a Richoux Espanyola, una empresa del sector de la ceràmica dedicada a la importació de maquinària. Després de la publicació el 1966 de la que serà la seva última novel·la, *La ribera deserta*, Amat-Piniella decideix deixar d'escriure novel·les i escriurà, de forma esporàdica, en algunes col·laboracions de la premsa. En aquests anys, l'autor del *K.L.Reich* es posarà al davant de l'Amical de Mauthausen.

Finalment, Joaquim Amat-Piniella mor el 3 d'agost de 1974 a l'hospital de Bellvitge. Autores com Montserrat Roig s'encarregaran de donar a conèixer la seva figura i fins i tot, en el cas de la periodista, a organitzar diversos homenatges l'any 1974 a Barcelona i Manresa.

3.2. EL PROCÉS DE CREACIÓ, REDACCIÓ I PUBLICACIÓ DEL *K.L.REICH* (1963)

K.L.Reich és un dels llibres més importants pel que fa a la representació de la memòria dels espanyols deportats als camps nazis⁶. Aquesta obra és la representació novel·lada d'un grup de presoners republicans espanyols a Mauthausen i altres camps satèl·lit fins a la seva sortida el maig de 1945. Amat-Piniella era conscient de les dificultats que tindria a l'hora de publicar aquesta novel·la, ja no només pels conflictes entre els deportats espanyols a causa de la ideologia, sinó també pel fet de donar-li cabuda a la seva novel·la a César Orquín⁷ a través del personatge de l'August.

Segons ha explicat Amat-Piniella, la idea de com seria la seva obra va començar a presentar-se-li mentre encara era al camp. El 1946, a Andorra, va començar a donar forma a una versió que serviria de base per a versions posteriors, però el fet que fos fora d'Espanya no feia més fàcil la seva publicació en territori espanyol. Un cop va arribar a Barcelona el 1948, Amat-Piniella va corregir i reescriure diverses vegades la novel·la, ja

---

⁶ Per a redactar aquest apartat he consultat l'article *Por una epistemología de la deportación española. El legado KL Reich de Joaquim Amat-Piniella* de Marta Marín-Dòmine.

⁷ César Orquín va tenir molt mala fama entre els comunistes ja que l'assenyalaven com a responsable de nombrosos abusos i a més, també es diu que tenia molt mala relació amb alguns grups d'espanyols (MARÍN-DÒMINE, 2016: 145).

que va tenir molts problemes perquè la hi publicuessin. Aquests problemes no només es deuen a la censura, sinó que l'escriptor no considerava que en aquest moment la novel·la estigués acabada i tingués una versió definitiva. De fet, sabem que Agustí Bartra el 1953 va voler publicar la novel·la a Mèxic, però Amat-Piniella no va considerar que fos el moment.

Durant aquest procés de reescriptura sabem que l'autor va descartar i arxivar quatre fragments concrets que sí apareixeran, tot i que d'una manera sintètica, a la versió final. És important tenir en compte que aquests fragments que Amat-Piniella va decidir descartar van ser fruit d'una decisió personal i no a causa de la censura. Aquesta versió reelaborada serà la que Carlos Barral presenta el 1961 per publicar-la en la col·lecció en castellà *Testimonio* i passarà la censura, de fet, com dirà Amat-Piniella, la censura no va "tocar ni una coma"⁸. Uns mesos després, Joan Sales, l'editor català d'Amat-Piniella, va publicar la versió original al Club Editor.

Finalment, el 2001 Edicions 62 va publicar una nova versió de l'obra sota la direcció i responsabilitat de David Serrano, fet que va ser crucial per convertir-se en un símbol de la memòria dels espanyols als camps nazis. La versió del 2001 és una "versió completa i sense censurar" tal com diu al paratext i per tant, les versions d'altres editorials com Club Editor i Seix Barral són versions incompletes. El fet que aquesta versió completa arribés el 2001 no és casualitat, sinó que es produeix en un moment en què la societat espanyola reclamava un lloc per a tots aquells vençuts i vençudes de la guerra civil i la dictadura franquista.

3.3. LA NOTA DE L'AUTOR

La "Nota de l'Autor" que trobem al principi del llibre d'Amat-Piniella és important per saber quines solucions i reflexions planteja l'autor al voltant de la seva obra i experiència. De fet, aquest apartat és tan important, que l'autor el farà i referà diverses vegades i no el confegirà fins que no acabi la novel·la. En aquest apartat Amat-Piniella mostra i justifica quin és el tipus d'obra que ha escrit i a més, incideix en el tipus de lectura que hem de fer de la seva obra (SERRANO, 2003a: 140).

---

⁸ Em sembla interessant remarcar que Carlos Barral no va aconseguir en aquell mateix any que es publicués la versió en castellà de *Le grand voyage* (1963) de Jorge Semprún a causa de la censura del moment (MARÍN-DÒMINE, 2016: 143).

La “Nota de l’autor” està formada per tres parts ben diferenciades que trobem als tres primers paràgrafs, els dos següents i la conclusió que fa a l’últim paràgraf. La primera part, formada pels tres primers paràgrafs, és la més descriptiva, ja que l’autor es desdobra com a jo textual i fa d’intermediari entre l’autor i el lector a qui situa el relat en el context dels esdeveniments històrics. Com Jorge Semprún o Robert Antelme, Amat-Piniella situa els lectors en un espai i un temps concrets. En aquest apartat també descriu la tipologia de víctimes, entre els quals trobem els catalans i els espanyols, per exemple. En el moment de descriure les víctimes, Amat-Piniella deixa de banda les oracions impersonals i la tercera persona per fer servir la primera persona del plural, de manera que ell mateix s’inclou en aquest col·lectiu. Amb aquest canvi de persona, l’autor converteix aquest grup en un sol personatge que ens explica la seva experiència (SERRANO, 2003a: 141).

En definitiva, aquesta primera part de la “Nota de l’autor” serveix per contextualitzar i introduir l’obra i alhora, per deixar de banda l’experiència individual per parlar d’una experiència col·lectiva (SERRANO, 2003a: 141).

Al quart i cinquè paràgraf trobem justificada, de manera molt detallada, el tipus d’obra que ha decidit escriure Amat-Piniella. Per tant, en aquest apartat l’autor ens presenta les seves intencions i solucions pel que fa a la tècnica i el gènere que utilitza, a més de la lectura moral que se’n deriva (SERRANO, 2003a: 141-142):

Amb aquest llibre ens hem proposat donar una idea de la vida i la mort d’aquests ciutadans del món que van crear en front del nacional-socialisme la internacional del dolor. (AMAT-PINIELLA, 2013:8)

Hem preferit la forma novel·lada perquè ens ha semblat la més fidel a la veritat íntima dels qui vam viure aquella aventura. Després de tot el que s’ha escrit sobre els camps amb l’eloqüència freda de les xifres i de les informacions periodístiques, creiem que en reflectir la vida d’uns personatges, reals o no, podrem donar una impressió més justa i més vivent que no pas limitant-nos a una exposició objectiva. (AMAT-PINIELLA, 2013:9)

El fet d’explicar els fets en forma de ficció no és només una tria estètica sinó que és necessària per poder transmetre de la forma més fidel possible una experiència que sembla inversemblant i difícil d’explicar amb paraules. En qualsevol cas, tots aquests autors supervivents dels camps nazis coincideixen en el fet que tots els seus testimonis i tot el que puguin arribar a explicar és insuficient per mostrar al lector el que van ser en realitat els camps de concentració (SÁNCHEZ, 2019: 441).

L’autor anirà més enllà del testimoni individual i se centrarà en una visió conjunta de tots aquells col·lectius que van ser víctimes dels camps de concentració. El

fet que sigui una visió global condiciona a l'espai de la novel·la, ja que no se centrarà en un únic camp sinó que ens parlarà de quatre camps de concentració (SERRANO, 2003a:142):

No fem la història d'un camp determinat, sinó una composició d'escenes, de situacions i de personatges, coneguts als quatre camps per on passarem en el curs de quatre anys i mig, prenent principalment com a model el de Mauthausen. Quatre camps entre els innombrables que hi havia a Alemanya, particularment interessants de cara als lectors dels Països Catalans pel segell peculiar que la presència dels nostres va saber-hi imprimir. (AMAT-PINIELLA, 2013:8)

La "Nota de l'Autor" és un apartat important del llibre, ja que a part de trobar-se justificada la forma en què s'ha escrit el llibre, tenim la clau de com llegir-lo i interpretar-lo correctament.

3.4. L'ANÀLISI TÈCNICA DE LA NOVEL·LA

En aquest apartat analitzaré el tipus de narrador i focalització triats per l'autor, així com la construcció dels personatges, les alteracions temporals i alguns elements de ficció que Amat-Piniella va afegir a la seva novel·la. A més a més, un aspecte important de l'obra, que la fa encara més rellevant dins del panorama concentracionari, és el fet que parla de temes difícils d'abordar en aquell context com la prostitució o l'homosexualitat.

3.5. NARRADOR I FOCALITZACIÓ

Pel que fa als aspectes més tècnics, l'obra d'Amat-Piniella presenta un narrador extradiegètic-heterodiegètic, ja que el narrador no és un personatge de la història, tampoc no l'ha viscuda, i la narra en tercera persona. Per tant, ens trobem davant del que tradicionalment anomenem narrador omniscient (SERRANO, 2003a: 166). La tria de narrador omniscient que fa Amat-Piniella en la seva novel·la està molt relacionada amb la formació i lectures literàries que va fer l'autor al llarg dels anys trenta, però també s'explica per la voluntat d'estudiar i analitzar les diferents actituds dels diferents deportats durant el seu pas pel camp de concentració (SERRANO, 2003a: 158). De fet, Amat-Piniella ja ho explica a la "Nota de l'Autor", el seu objectiu principal és mostrar com va ser l'experiència dels deportats espanyols des d'un punt de vista general, però explicada en forma de ficció i centrada especialment en un grup concret de personatges, entre els quals també apareixen els botxins, que presenten diferències pel que fa a les seves experiències, mentalitats i comportaments (AMAT-PINIELLA, 1963:8-9). Tot i això, de vegades el narrador intervé i té una actitud que ens podria fer pensar que és un dels personatges, sobretot en el cas dels personatges d'Emili i Francesc, on podem percebre d'una forma

molt clara l'essència i la ideologia de l'autor, de manera que a vegades podríem pensar que el relat presenta una estructura intradiegètica-homodiegètica (SERRANO, 2003a: 165).

Tot i que Amat-Piniella fa servir un narrador en tercera persona i explica els fets tal com ocorren, i per tant, d'una forma aparentment objectiva, moltes vegades el narrador jutja determinats episodis, com podem veure als primers capítols de la novel·la i en el penúltim paràgraf d'aquesta (SERRANO, 2003a: 167-168):

Una pau que no és passivitat i renúncia, sinó un estat moral actiu, com un estat de gràcia. Amb aquesta conquesta que ha fet ja no poden ser estèrils els quatre anys i mig de camp, com no serà estèril la guerra si, escampats pel món, hi ha molts altres homes que conquereixin també aquesta pau de dins. La gran pau del món només podrà néixer el dia que cada home senti dins seu la petita pau de la seva ànima. I això no és pas anècdota. Que les lluites entre els homes continuaran, que altres guerres vindran, és més que segur. Però, a cada nova prova, cada una més esglaiosa que l'anterior, més l'angoixa dels homes farà que s'escampi la llavor de la serenitat. La llargària del camí no ha de desesperar-nos; quan cadascú haurà triomfat, triomfarà la humanitat sencera. Només cal sentir-se, ben de debò i ben humilment, part integrant d'aquesta humanitat digna de llàstima, com l'Emili se'n sent ara. Totes les satisfaccions que la vida pugui oferir seran donades per afegidura. (AMAT-PINIELLA, 2:327-328)

L'obra es construeix a partir del constant progrés moral i educatiu que farà l'Emili a mesura que avança l'obra, per això aquest és el personatge en qui se centra especialment la focalització interna (SERRANO, 2003a: 160). El narrador, tot i que no amb la mateixa freqüència, també accedirà a la ment d'altres personatges, com en Francesc i en Vicent. En la resta de personatges, com en Rubio, Hans Gupper o Werner el narrador omniscient no intercedirà tan sovint, ja que el narrador només focalitza en ells en accions, situacions i episodis molt concrets explicats sota el filtre del narrador omniscient. Així doncs, el narrador focalitza en un personatge o en un altre segons els seus interessos i segons el que vulgui mostrar al lector. Un dels moments més importants on intervé el narrador omniscient és en la mort d'en Francesc, de manera que en aquest moment trobem una alteració momentània en el tipus de focalització, seria el que anomenem com a paralepsis, ja que el narrador està donant més informació de la que en realitat hauria de saber (SERRANO, 2003a: 162-163).

Així doncs, ens trobem davant d'un narrador omniscient focalitzat especialment en el personatge de l'Emili, fet que allunya aquesta novel·la de la resta d'obres sobre camps de concentració, però no només per la tria de la tercera persona, sinó perquè de vegades, quan s'introdueix en el pensament d'alguns dels personatges, també trobem un narrador en primera persona (SERRANO, 2003a: 131-132).

En moments determinats també trobem una focalització externa, ja que hi ha situacions en què el narrador ens explica la situació com si fos una càmera que filma i per tant, d'una manera objectiva: el narrador simplement explica el que veu i escolta. De fet, això ho podem veure sobretot en la quantitat de diàlegs que presenta la novel·la on el narrador té l'objectiu de ser el màxim fidel possible alhora que versemblant (SERRANO, 2003a: 163-164).

3.6. EL TEMPS DEL RELAT

Joaquim Amat-Piniella explica la seva història un cop ha acabat el seu pas pels camps de concentració, però la novel·la, en canvi, s'inicia en el moment en què comença la vivència. Això és important perquè alhora que els personatges evolucionaran a mesura que vagi passant el temps, el lector també ho farà (SERRANO, 2003a: 156).

El relat té un desenvolupament cronològic i lineal tot i que amb algunes alteracions pel que fa a l'ordre del relat en forma d'anacronies: analepsis i simultaneïtats. Aquestes anacronies serviran a l'autor per evidenciar el pas del temps i alhora l'evolució física i moral dels personatges (SERRANO, 2003a: 156). A més a més, Amat-Piniella també jugarà amb el moment històric dels fets, per exemple en el cas del robatori de negatius que segons la novel·la es produeix a principis de 1945, quan en realitat això va succeir dos o tres anys abans. L'autor modifica l'any d'aquests fets per contribuir a la constant evolució moral de l'Emili (SERRANO, 2003a: 151). Aquesta progressió moral del personatge principal s'ajuda del desenvolupament lineal de la narració, ja que la novel·la segueix una progressió lineal de tal manera que el protagonista, l'Emili, supera una sèrie de proves que el faran evolucionar com a persona (SERRANO, 2003a: 169).

Pel que fa al pas del temps dins el camp de concentració, a la novel·la se'ns presenta dens i lent (SERRANO, 2003a: 169). Pel que fa a la duració i el ritme de la narració, també trobem el·lipsis, pauses, sumaris i escenes, ja que entre altres coses apareixen grans descripcions amb molts de detalls per tal d'explicar l'horror pel qual passaven els presoners (SERRANO, 2003a: 156).

La novel·la presenta una estructura temporal clàssica, ja que té tres parts ben diferenciades: per una banda, la introducció que trobem als capítols I-IV, el desenvolupament als capítols V-XV i per últim, el desenllaç, als capítols XVI-XVII. A més a més, el relat té una forma circular, ja que els esdeveniments succeeixen un darrere l'altre i a conseqüència de l'anterior, de manera que després de la llarga i traumàtica

experiència tornen al punt d'inici, que ja no és ben bé el mateix. La intenció de tornar a aquest punt d'inici és fer balanç dels fets que han ocorregut i alhora, mostrar una conclusió prospectiva, com veiem per exemple amb la cigarreta encesa a l'últim capítol. La cigarreta inicialment ens serveix com a símbol de la cultura humana sotmesa, també com a forma d'opressió i finalment, com a forma d'alliberament. Altres elements que també presenten una lectura simbòlica clara és el foc, el silenci, els polls, el vi, el pa, els colors... (SERRANO, 2003a: 156-157).

3.7. ELS PERSONATGES DE LA NOVEL·LA

Pel que fa als personatges, són personatges que representen diferents ideologies polítiques i diferents opinions pel que fa a l'organització interna del camp⁹. Per una banda trobem Rubio, qui proposa un partit estructurat. Per altra banda, tenim en Francesc, qui proposa fer un comitè que s'encarregui de l'organització del camp i que estigui format per persones amb tendències polítiques diferents. En una posició intermèdia, trobem l'Emili, qui considera que el més important no són les ideologies i tendències polítiques, sinó que creu que el més important és fer uns esforços com a col·lectiu, incidint especialment en els republicans. I per últim, l'August, qui tendeix més a l'anarquisme i prefereix la posició de líder i heroi per tal de salvar a tots els presoners possibles a partir d'un projecte que farà del camp exterior. D'aquesta manera, els personatges estan molt ben triats, ja que com he dit, cadascun representa les diferents mentalitats i personalitats que hi havia dins els camps de concentració. Un dels personatges que m'agradaria destacar és el d'en Werner, un presoner alemany, de manera que Amat-Piniella mostra i recorda al lector que dins dels camps nazis també hi havia presoners alemanys.

La novel·la d'Amat-Piniella, pel que fa a l'ordre progressiu dels personatges que moren, segueix un ordre darwinià, de manera que primer moren els que són més febles mentalment i físicament i progressivament, la mort arriba a tots aquells qui tenen una moral i un físic més fort. Això ho podem veure clar, per exemple, amb la mort que comença amb els jueus, mostrats com un col·lectiu dèbil, seguit per en Vicent i acabant amb en Francesc.

3.8. ELS TEMES TABÚ

---

⁹ Per redactar aquest apartat he consultat les pàgines 192, 204 i 207 de la Tesi Doctoral de David Serrano (2003).

Un dels temes dels quals gairebé no parla la literatura concentracionària masculina és la prostitució femenina dins dels camps de concentració¹⁰. És un tema tan escabrós, que quan Amat-Piniella el tracta fa servir a l'Ernest, un personatge amb una connotació negativa, i també exclou els espanyols d'aquesta pràctica. La manera com tracta aquest tema és important, perquè no només ens el mostra com una activitat deshumanitzadora (pel fet que tots s'identifiquin amb un número), sinó que també ens mostra la prostitució com una activitat comercial i perfectament organitzada. Un aspecte molt important és la contraposició que fa Amat-Piniella en l'àmbit sexual entre la prostitució a l'interior o a l'exterior del camp. El personatge de l'Emili serveix per mostrar que la sexualitat és una forma més de submissió i degradació. La prostitució de dins del camp no és igual que la de fora, ja que les deportades han decidit dedicar-se a això per tenir alguna possibilitat de sobreviure. Per contraposar aquesta imatge, Amat-Piniella afegeix la figura de Heinrich, el company de cel·la de l'Emili al capítol XII, qui ens mostrarà que la seva decisió de ser homosexual és prèvia als camps de concentració, i per tant, lliure. Alhora, tot això es pot lligar amb la figura de l'Ernest, qui és un personatge moralment dèbil i cedeix a tenir relacions amb els kappos per tal de tenir petites compensacions.

3.9. ELEMENTS DE FICCIÓ

Joaquim Amat-Piniella, com correspon a la "forma novel·lada" de la que hem parlat a apartats posteriors, modifica alguns aspectes de la realitat, com el temps, la perspectiva, els espais i els personatges¹¹. Tots aquests canvis i modificacions ajudaran al lector a fer una reflexió moral molt concreta i també servirà a l'autor per establir els continguts literaris. Així doncs, tot i que Amat-Piniella és molt fidel a l'hora d'explicar la seva vivència, trobem alguns elements que es troben manipulats de manera intencionada. Entre els elements alterats, trobem l'entrada de l'Emili i en Francesc, que segons la novel·la, succeeix al mateix moment. Però a la vida real no va ser així, ja que Amat-Piniella (representat per Emili) entrarà al camp de concentració el 27 de gener de 1941 i Pere Vives, que serà representat pel personatge d'en Francesc, no entrarà al camp fins al 22 de juliol de 1941. El fet que l'Emili i en Francesc entrin a la vegada ajuda al fet els dos personatges evolucionin alhora. D'aquesta manera l'autor aconsegueix que l'argument se simplifiqui i també, ajuda als lectors a veure el contrast entre els veterans,

---

¹⁰ Per confegir aquest apartat he consultat les pàgines 210-211 de la Tesi Doctoral de David Serrano (2003).

¹¹ Per redactar aquest apartat he consultat les pàgines 151, 171-172 i 198 de la Tesi Doctoral de David Serrano (2003).

és a dir, aquells presoners que ja fa temps que són al camp, representats per la figura de l'August i els nouvinguts.

En la novel·la també trobem algunes escenes que són ficció. Un exemple el trobem en l'episodi de l'execució pública que es fa d'alguns presoners que volen escapar del camp de concentració. Aquesta escena no és inventada pel que fa a la localització, ja que sí que es va produir a Mauthausen, però quan va passar Amat-Piniella estava al camp de Ternberg, de manera que l'autor no va presenciar aquesta execució. Un altre aspecte que no va succeir en la vida real, en relació amb aquesta escena, és el fet que es produís sota la presència de jueus i encara menys, de jueus que pertanyien al kommando del crematori, tal com s'explica a la novel·la. Malgrat que alguns dels detalls d'aquesta escena hagin sigut manipulats per Amat-Piniella, l'autor ho explica amb tal versemblança que els seus companys deportats li donen per bona la informació que dona.

3.10. ALTRES RECURSOS

Alguns dels recursos que fa servir l'autor a la novel·la és el document transcrit de forma literal com és el cas de dues cartes que apareixen a l'obra. Una d'elles apareix al capítol XI, i és la que li envia en Castro a en Rubio, el qual li deixa llegir a l'Emili, i la segona és la del capítol XIV, que li envia en Rubio a l'Emili. La primera carta serveix a l'autor per mostrar de primera mà la possibilitat real de supervivència que hi havia al kommando de l'August, la segona carta, en canvi, serveix per explicar la situació del camp central d'ençà que l'Emili ja no hi és. Narrativament parlant, aquestes dues cartes serveixen per fer avançar la trama i per transmetre situacions que no se situen dins l'eix principal de la narració, és a dir, el pas de l'Emili pels camps nazis (SERRANO, 2003a: 164).

4. MONTSERRAT ROIG I *ELS CATALANS ALS CAMPS NAZIS* (1977)

4.1. LA VIDA DE LA PERIODISTA

Montserrat Roig, filla de l'Eixample barceloní, va néixer el 1946 i va morir el 1991, de manera que va viure un dels períodes més importants del context històric

espanyol com és la dictadura franquista i, a escala internacional, la Segona Guerra Mundial¹².

El fet que el seu entorn més proper, com són els seus pares, pertanyessin a la mitjana burgesia, fossin catòlics, il·lustrats i catalanistes de dreta, va determinar els seus gustos literaris i personals. Amb el pas dels anys, però, va endinsar-se en les preocupacions de la joventut universitària que estava desitjosa de descobrir paisatges més enllà de l'obscuritat de la dictadura a partir de diferents lectures, teatre experimental o viatges a l'estranger.

Montserrat Roig és una peça fonamental dins la literatura catalana contemporània, atès que va ser una escriptora que va treballar diferents gèneres. En total, ens ha deixat un llegat de més d'una quarantena d'obres escrites en català i traduïdes, posteriorment, a més deu llengües. La faceta de Roig com a periodista també és molt important, ja que, entre altres coses, va entrevistar a les grans celebritats del moment, relacionades sobretot amb el món de la política i la cultura.

Malgrat la malaltia que va provocar la seva prematura mort, Montserrat Roig mai no va deixar d'escriure. De fet, el mateix dia que va morir, el 10 de novembre de 1991, va sortir publicat el que seria el seu últim article anomenat *Un múscul traïdor*. Gràcies als relats que formaven l'obra *Molta roba i poc sabó...i tan neta que la volen* (1971) va guanyar la primera condecoració de la seva carrera: el premi Víctor Català.

Montserrat Roig es va llicenciar el 1968 en Filosofia i Lletres. El seu pas per la Universitat de Barcelona, les diferents cooperacions en editorials com Salvat i Enciclopèdia, la participació en associacions culturals i opositors del règim, així com el fet que acudís a reunions clandestines i alguns viatges a l'estranger, van fer que la periodista forges grans amistats amb personalitats de la seva generació que en aquell moment encara no eren coneguts, com és el cas de Maria Aurèlia Capmany o Joaquim Molas. La majoria d'aquests personatges havien nascut en el si de la burgesia, adaptada al règim des de 1939, però formaven part d'un ambient que estava totalment en contra de la dictadura.

---

¹² Per escriure aquest apartat he consultat la introducció de Rosa Toran a ROIG (2017:i-viii).

Al llarg de la seva carrera la periodista va deixar clara la seva ideologia política, totalment antifranquista, amb la seva participació en el PSUC i participant en diferents assemblees com l'assemblea d'estudiants anomenada Caputxinada el 1966.

Montserrat Roig es va guanyar l'estima de moltes persones, de manera que un cop va morir es van organitzar diferents actes i homenatges en memòria seva, com per exemple el realitzat per l'Amical de Mauthausen, associació amb què estava molt compromesa i a partir de la qual va crear moltes amistats arran d'*Els catalans als camps nazis*. Tot i que al llarg de la seva carrera Roig havia sigut molt elogiada, també va ser criticada durament, especialment per escriptors masculins que acceptaven el seu gran èxit.

4.2. *ELS CATALANS ALS CAMPS NAZIS* (1977)

Una de les grans obres de la trajectòria de Montserrat Roig és *Els catalans als camps nazis*, una obra primordial i pionera per al coneixement de la història de Catalunya (TORAN, 2017: viii). L'objectiu d'aquesta obra és endinsar-se i donar a conèixer els fets ocorreguts als camps de concentració nazis a partir de la veu de diferents experiències que, en conjunt, formen la veu d'un testimoni col·lectiu (PUJALS, 2019: 3):

No es tractava sols de donar a conèixer la trajectòria dels republicans deportats, sinó de posar damunt el paper la responsabilitat del franquisme en els milers de morts, condemnats després que caigués sobre ells el vel de l'oblit. (TORAN, 2017: viii)

Tal com assenyala el títol de l'obra, la gran majoria de testimonis que hi apareixen són catalans, tot i que com va dir la mateixa autora, és difícil delimitar l'extensió del terme *catalans*. En el cas de les llistes annexes al llibre, el que es va tenir en compte a l'hora de classificar els deportats és el lloc de naixement, ja que el fet que estiguessin en un territori o un país diferent moltes vegades es devia a l'exili provocat per la guerra i la postguerra. Malgrat que s'establís aquesta limitació, al llibre també trobem testimonis que no van ser nascuts a Catalunya, com és el cas de Mariano Constante, Joaquin Lopez Raimundo o Casimir Climent (TORAN, 2017: xxiv-xxv).

Tot i que aquesta obra només tracti sobre deportats catalans, és important destacar que no es fa aquesta distinció pel fet que Montserrat Roig considerés que el comportament dels catalans fos diferent de la resta dels deportats espanyols, sinó que es va fer amb la simple intenció d'emplenar un buit que hi havia a la història recent de Catalunya (ROIG, 1977:15). El fet que moltes persones de la generació dels vençuts i molts deportats republicans morissin va pertorbar notablement els fonaments de la nostra cultura, per això era important escriure un llibre que descobrís al món la deportació republicana i que

recuperés, alhora, la memòria històrica catalana, feta malbé per anys d'indiferència, desconeixença i manipulació (TORAN, 2017: xiv).

Abans d'endinsar-nos en l'anàlisi de l'obra, cal tenir en compte que ni Montserrat Roig era historiadora ni la seva intenció era escriure una obra que fos de tipus històric. De fet, com es pot veure diverses vegades al llarg del llibre, Montserrat Roig manca d'objectivitat, de manera que moltes vegades veiem la seva opinió reflectida en el text, cosa que no faria un llibre o un autor dedicat a la història (PUJALS, 2019:5).

En el moment de gestació d'*Els catalans als camps nazis* (1977) és important destacar el nom de l'advocat i historiador Josep Benet Morell, qui va proposar a Roig fer un llibre sobre els catalans als camps nazis (TORAN, 2017: xiii-xiv). Aquestes van ser les paraules de Roig quan Benet se li adreçà amb la proposta:

[V]aig pensar «Aquest paio no hi toca», però no li ho vaig dir. No li vaig demanar d'on trauríem els diners per buscar els testimonis, per viatjar a tants indrets de França, i tampoc no vaig gosar dir-li que tenia un deute molt gros a ca l'adroguer. Al començament ell anava traient els calés per escriure'l. D'on, no ho sé. Però recordo que, un capvespre barceloní, ell em va dir que els diners s'havien acabat. Molts dels que ell creia que ens ajudarien, s'hi havia negat. No li vaig preguntar si refusaven perquè es tractava d'una gent que, a més de catalans, era *roja*. Aquella nit, en Josep Benet tremolava. No sé si de fàstic...Hi ha vegades que els constructors de somnis fan nosa. Potser en Josep és massa educat i no vol molestar. Però gràcies a ell, a hores d'ara sabem els noms i cognoms de tots els nostres constructors de somnis que moriren en un camp d'extermini nazi. Barcelona, de vegades, no correspon amb la memòria dels autèntics actes d'amor. (TORAN, 2017:xiv)

Benet va sol·licitar l'ajuda de Montserrat Roig perquè ell no tenia el nivell d'escriptura suficient per a dur a terme aquesta tasca, i a més, tampoc no tenia passaport, de manera que no podia viatjar i desplaçar-se cap a França, on vivien la majoria dels supervivents. Així doncs, Roig era la candidata perfecta perquè tenia una bona escriptura i perquè des del 1972 va començar a mostrar un gran interès pel tema del nazisme (TORAN, 2017: xiv-xv).

Les dues grans obres que van fer que Montserrat Roig s'interessés per aquesta qüestió van ser *Cartes des dels camps de concentració* (1972) de Pere Vives i Clavé i *K.L.Reich* (1963) de Joaquim Amat-Piniella (ROIG, 1977: 12). De fet, tal com diu Montserrat Roig al pròleg, va ser aquest últim qui la va animar a escriure aquesta obra:

[...] foren els ulls terriblement cansats de l'Amat-Piniella allò que més coses em va saber dir del què havia significat l'infern nazi. Se succeïren llargues xerrades a casa de l'Amat. Cap dels dos no ens adonàvem que es feia fosc; o ens trobàvem al bar Lutècia, amb en Ferran Planes i en Joan Pagès. L'Amat, però, havia decidit morir-se. I res, ni la fidelitat d'en Planes, ni l'esperança de canvi, el feren revifar. A més, va morir la seva segona dona i el va deixar sol. Li vaig dir que volia fer un llibre sobre els catalans als camps nazis i, durant unes setmanes, la idea el va animar. Em

va començar a donar dades, adreces d'amics seus a París, noms de publicacions, però ell em va profetitzar que seria un treball llarg i dur i que, potser, no en trauria l'aigua clara. «Els ex-deportats estem tots tocats», em deia tot sovint. També em deia, amb un somriure una mica irònic, que la veritat, la veritat, no la sabia mai. Ara veig que té tota la raó. Però he de dir que fou precisament la seva vida, la idea que ell em donà d'en Pere Vives, de l'Arnal, que encara és a París, les converses que tinguérem sobre altres coses, les obsessions compartides com Catalunya, el socialisme o la literatura, el que em portà a escriure aquest llibre. (ROIG, 1977:14)

A més de ser la causa per la qual Montserrat Roig va acceptar aquesta proposta, aquestes novel·les la van influir molt a l'hora d'elaborar *Els catalans als camps nazis* (PUJALS, 2019:4).

Una altra persona que va ajudar Montserrat Roig a prendre la decisió d'escriure aquesta novel·la va ser el mateix Josep Benet (ROIG, 1977: 14):

Hi ha una altra persona que també és una mica pare de la criatura, o molt pare. Es tracta de l'historiador Josep Benet. Ell em va «embolicar» en la història d'aquest llibre i poques persones ho podien fer millor que ell: té la rara qualitat d'ésser, alhora, un intel·lectual i un polític, apassionat per Catalunya i constantment neguitós per aconseguir una idea «total» i verídica del nostre passat malalt. En Josep Benet és prou lúcida per a saber però on van els camins de la Història, però no oblida que són immensos els canals de la nostra memòria col·lectiva que cal omplir. En Benet m'ha suportat molts vespres barcelonins, quan jo em descoratjava i li deia que l'empresa era massa complicada, que jo no era historiadora, que no me'n sortiria pas. La veritat és que tant en Benet com jo, una mica innocentment, havíem pretès d'escriure aquest llibre-reportatge en només tres mesos! I hi he estat tres anys. (ROIG, 1977:14-15)

Finalment, quan va acceptar dur a terme aquesta obra, Joan Pagès, un dels fundadors de l'Amicale de Mauthausen, va ser el fil a estirar per Montserrat Roig, fil que li permetria posar-se en contacte amb tots aquells supervivents que en aquell moment vivien entre Catalunya i França. Sobretot va aconseguir apropar-se a personatges rellevants de les associacions franceses FEDIP on va conèixer a Josep Bailina i l'Amicale de Mauthausen a partir de la qual va establir contacte amb Josep Pons Pérez (TORAN, 2017: xi-xii). Però sens dubte, una ajuda que va ser cabdal per a l'elaboració de l'obra va ser l'ajuda rebuda per tots els supervivents que van voler participar en la seva obra:

En aquest context, es fa entenedor que a Espanya els antics deportats estiguessin ben disposats a rebre a rebre a l'escriptora que donaria llum a la seva tragèdia i rescabalaria la memòria dels morts. La seva era una història tenyida d'abandonos i sentiments negatius. Montserrat Roig ho descobrí des del mateix moment en què s'endinsà en les seves vides, i s'abocà a establir llaços de comunicació i afecte amb aquells als qui encara es negava la paraula a casa nostra. (TORAN,2017:xii)

4.3. EL PROCÉS DE CREACIÓ DEL LLIBRE

El procés de creació d'*Els catalans als camps nazis* (1977) va començar quan Montserrat Roig va tenir l'oportunitat de conèixer alguns dels personatges de l'obra de Pere Vives, *Cartes des dels camps de concentració* (1972), on trobem les cartes que Vives

escrivia des dels camps de concentració de França a la seva mare, a les seves germanes i a Agustí Bartra, autor del pròleg de l'obra¹³. El fet que Montserrat Roig establís contacte amb personalitats com Joan Pagès, Ferran Planes i Joaquim Amat-Piniella va suposar per l'escriptora un gran xoc de realitat en adonar-se de la veritable gravetat dels fets ocorreguts pocs anys abans.

La primera parada del llarg recorregut que va fer la periodista durant l'elaboració del llibre i que li va permetre aconseguir les bases de l'obra va ser París, on el gener de 1973 va fer diverses entrevistes i va conèixer alguns deportats com Jorge Semprún Maura, però l'entrevista amb el supervivent li va semblar decebedora, de manera que al final no la va incloure.

Gràcies a Josep Bailina, al voltant del mes de setembre de 1973, Montserrat Roig va poder obtenir les primeres entrevistes de la FEDIP. Cap al febrer de 1974 va establir contacte amb alguns supervivents com Josep Ester, Casimir Climent i Neus Català. Altres contactes de l'Amicale de París que li va proporcionar Joan Pagès van fer que l'escriptora s'hagués de quedar a França durant vint-i-dos dies, concretament del 19 d'octubre a l'11 de novembre de 1974. Durant aquests dies va fer diferents entrevistes a personalitats com Josep Pons Pérez, Joan Keyer Sabaté, Miquel Serra Grabolosa, entre d'altres. Entre el 24 de gener i 4 de febrer de 1975, Montserrat Roig acabà de completar la seva feina a París on va conèixer altres supervivents com Josep Ayxendri Soliano o Josep Escoda Escoda.

L'abril de 1975, Montserrat Roig va haver de deixar de banda aquest projecte a causa del naixement del seu segon fill. Però de nou, el juliol de 1975 va marxar a Perpinyà, on va seguir amb alguns testimonis com Josep Arnal (Josep Cabrero Arnal), Joan Martorell i Ramon Milà Ferrerons.

Durant el seu embaràs, Montserrat Roig va haver de relacionar-se amb els supervivents per via escrita o a partir d'una sèrie de qüestionaris, però algunes de les cartes que la periodista va enviar mai van ser respostes, ja que els deportats preferien parlar cara a cara amb l'escriptora. Malgrat això, la gran majoria de cartes van rebre resposta, i encara que no fossin persones que tinguessin un bagatge com a escriptors, no van deixar córrer l'ocasió d'explicar la seva experiència:

---

¹³ Per redactar aquest apartat he consultat les pàgines xiv-xx de la introducció que fa Rosa Toran l'any 2017 a ROIG, M. (2017). *Els catalans als camps nazis* (2a ed.). Edicions 62.

«No sóc cap escriptor, simplement un dependent de comerç a sou base...però sempre disposat a complir amb la promesa feta entre els companys de Gusen de propagar als quatre vents “la barbàrie nazi o similar”». (TORAN, 2017:viii)

Els qüestionaris, amb algunes modificacions, responien al model següent (TORAN, 2017: xix-xx):

1. Per què vau anar a parar a Mauthausen?
2. Com hi vau anar?
3. Quin va ser, en general, el comportament dels catalans a Mauthausen? Hi va haver algun cas de perversió o crueltat?
4. Quins records teniu dels SS?
5. I dels *kapos*?
6. Vau fer de *cobaia*? Recordeu que algun català en fes?
7. Quin va ser el comportament, en general, entre els diversos partits espanyols?
8. Com va estar organitzada la resistència i la solidaritat?
9. Recordeu l'alliberament? Podríeu parlar de la mort d'en Bisbal?
10. Podríeu parlar de la història de: Manuel Bonet i Bonet, Raimundo Suñer, Capella, Poch, Casabona, pare i dos fills (estaven a la porqueria)?
11. Podríeu parlar de l'actuació d'en Francesc Boix al camp?
12. Podríeu parlar de Reineger Kommando?
13. Podríeu descriure un dia qualsevol al camp?
14. Quin record en guardeu, més impressionant?
15. Sabeu de catalans d'altres camps?
16. Vau conèixer algú d'Estat Català?
17. Quina ha estat la situació del deportat català a França? Amb quines dificultats ha topat? Com ha anat la qüestió de les pensions.

(ROIG,2017: 19-20)

La tasca que havia d'assumir Roig no era gens fàcil, ja que en aquell moment no hi havia la tecnologia tan avançada que tenim avui dia, de manera que havia de transcriure a mà totes les gravacions, fer un buidatge dels qüestionaris... Entre les persones que la van ajudar a dur a terme aquesta feixuga tasca cal destacar Montserrat Llobet, Enriqueta Ribatallada, Montserrat Rodés i la seva mare, Albina Francitorra.

A part de la gran quantitat de feina que Montserrat Roig havia d'assumir i la falta d'eines per agilitzar el procés, un altre dels problemes que va tenir l'escriptora era la falta de temps, però ho va acabar resolent gairebé al final del projecte dedicant-se exclusivament quinze dies al llibre i quinze dies a altres tasques que li permetessin guanyar-se la vida. De fet, mentre es dedicava a aquest projecte, també va escriure altres obres com la novel·la *El temps entre cireres*, que es va publicar el mateix any que *Els catalans als camps nazis*.

Per elaborar el llibre, Montserrat Roig va fer servir les entrevistes que havia fet als deportats juntament amb algunes lectures de tipus històric que va realitzar. A escala internacional, a diferència dels escassos llibres publicats sobre testimonis de supervivents, els historiadors van escriure i publicar obres des d'una certa proximitat temporal, alguns

dels quals van ser consultats per Montserrat Roig, tal com s'indica a la bibliografia de l'obra. El material del qual disposava Roig a Espanya era molt escàs, les obres que hi havia publicades no eren d'historiadors sinó de periodistes com Antonio Vilanova o d'alguns supervivents com Jorge Semprún.

4.4. LES CARACTERÍSTIQUES DEL LLIBRE

Els catalans als camps nazis no és considerat un gran llibre pel fet que estigui compost per més de vuit-centes pàgines, sinó pel fet que tot i els anys que han passat des de la seva publicació, avui dia encara segueix sent un model de referència¹⁴. D'aquest llibre sobretot cal destacar el fet que és una obra pionera, ja que en aquell moment gairebé no hi havia res publicat a Espanya en relació amb l'Holocaust. A més a més, *Els catalans als camps nazis* és una obra que tracta de qualsevol tema relacionat amb l'univers concentracionari, fins i tot aquells considerats tabús, cosa que va suposar haver de fer front a les crítiques inicials d'alguns supervivents. A més a més, a aquesta obra cal reconèixer-li que fins aquell moment ningú havia fet una obra que suposés tal quantitat de feina, ja que el nombre d'entrevistats d'aquest llibre superava qualsevol obra publicada fins al moment.

Inicialment, aquesta obra s'havia pensat com un llibre breu, amb no més de deu testimonis, però a mesura que Roig parlava amb un deportat aquest el portava a un altre, de manera que no podia suprimir-ne cap, tots estaven molt relacionats els uns amb els altres. Enllaçant testimonis va arribar a un total d'aproximadament cinquanta testimonis que pertanyien a camps de concentració diferents i que van suposar per l'escriptora haver de viatjar al llarg dels anys 1973 al 1975.

Els supervivents als quals va entrevistar provenien vint-i-set de Mauthausen, quatre de Ravensbrück, quatre de Dachau, dos de Buchenwald, dos de Sachsenhausen, un d'Éperlecques i un d'Aurigny.

Montserrat Roig va deixar decidir als entrevistats si volien que el seu nom real aparegués o no al llibre. Finalment, set dels supervivents als quals va entrevistar no van voler participar en l'obra i tres es van mantenir anònims, només apareixen les seves inicials. Les tres inicials que apareixen són: A.G, que pertanyen a Antoni García Alonso, qui va treballar en el laboratori fotogràfic de Mautausen amb José Cerceda Hijas i

---

¹⁴ Per redactar aquest apartat he consultat les pàgines xx-xxxii de la introducció que fa Rosa Toran l'any 2017 a ROIG, M. (2017). *Els catalans als camps nazis* (2a ed.). Edicions 62.

Francesc Boix Campo. Les inicials J.B corresponen a Josep Borràs Lluch, intèrpret al comando Steyr i autor anys després d'una de les obres més importants sobre Mauthausen. I finalment, les inicials E.G. corresponen a Edmon Gimeno Font, qui havia estat a Buchenwald, Dora i en els últims moments abans de l'alliberament a Bergen-Belsen.

Els relats estan construïts a partir de les diferents vivències construïdes pels records i per la transmissió d'aquests entre els supervivents, de manera que a vegades expliquen fets que no van presenciar ells en primera persona. A més, cal tenir en compte la diferència entre els camps, els anys de deportació, les ideologies polítiques, el tipus de vida que van seguir després de l'alliberament... En definitiva, aspectes que determinen els relats dels supervivents. Montserrat Roig, davant de les qüestions controvertides i les versions contradictòries, prefereix no prendre partit i situar-se en un punt neutre.

4.5. LA PUBLICACIÓ DEL LLIBRE

Una de les opcions que Josep Benet barallava a l'hora de publicar *Els catalans als camps nazis*, en cas que no li deixessin publicar-lo a Catalunya, era publicar-lo a Edicions Catalanes de París, del qual n'era un dels creadors¹⁵. Però com que finalment el llibre va tardar a escriure's més del previst, el llibre va poder ser publicat a Catalunya poc després de la mort de Franco.

Així doncs, Josep Benet va decidir no publicar l'obra a França i va començar a negociar la publicació amb Josep M. Castellet, qui treballava en aquell moment per Edicions 62. De nou, *Els catalans als camps nazis* (1977) va haver-se d'enfrontar a un altre obstacle, ja que Edicions 62 no tenia gaire clar publicar el llibre a causa dels grans deutes als quals havien de fer front. Cal tenir en compte que una obra com aquesta suposava una gran inversió, per una banda, havien de pagar les hores de treball que Montserrat Roig havia dedicat, així com assumir els costos dels seus viatges i dels materials, xifra que voltava les 230.000 pessetes. Per sort, Josep M. Andreu Abelló va avançar 100.000 pessetes, fet que va permetre continuar amb el projecte:

«[...] de una manera desinteresada y sin haber visto el manuscrito, me dio una cantidad... [quan ella no tenia més temps ni diners per a seguir], me dijo que este libro se tenía que acabar. Lo subvencionó y si no hubiera sido por él, el libro no estaría en la calle. Estoy segura que hay muchos burgueses catalanes que no hubieran hecho esto, porque no les interesa. También hay que

---

¹⁵ Per redactar aquest apartat he consultat les pàgines xx-xxi de la introducció que fa Rosa Toran l'any 2017 a ROIG, M. (2017). *Els catalans als camps nazis* (2a ed.). Edicions 62.

tener en cuenta que Edicions 62 hizo un gran esfuerzo de inversión y trabajo». (TORAN, 2017: xxii)

Gràcies a la insistència de Benet, tot i que encara quedaven pendents entre 80.000-100.000 pessetes, ja que Abelló no va voler que li tornessin els diners que havia avançat, el mes d'octubre de 1976 es va entregar el manuscrit a l'editorial. Artur London va escriure el pròleg el gener de 1977 mentre es feien les esmenes finals de l'obra.

4.6. LES EDICIONS POSTERIORIS

Els catalans als camps nazis va ser presentat a l'Ateneu Barcelonès el 20 d'abril de 1977, només un any i mig després de la mort de Franco, i hi van assistir grans personalitats com Neus Català o Casimir Climent ¹⁶. Tal com s'esperava, el llibre va ser un gran èxit i la primera edició es va esgotar pocs dies després de la seva publicació.

El 14 de març de 1979 es va publicar l'edició en castellà titulat *Noche y Niebla, Los catalanes en los campos nazis* i va tenir, de la mateixa manera que l'edició catalana, un gran èxit. Inicialment, per l'edició castellana es va proposar afegir a les llistes els noms de tots els deportats espanyols, i no només els dels catalans com en el cas de l'edició original, però finalment van concloure en què era una tasca inviable, de manera que van decidir traduir la segona i tercera part de l'edició catalana i prescindir de l'annex on apareixen les fotografies. Aquesta edició, a més, incloïa el discurs traduït que Benet va fer a l'Ateneu el dia de la publicació del llibre en català i un epíleg escrit per Montserrat Roig.

L'obra es va anar reeditant a l'editorial Edicions 62 al llarg dels anys. L'última publicació va ser l'any 2005 en francès titulat *Les Catalans dans les camps nazis* gràcies a la intervenció d'algunes associacions com Triangle Blau i l'editorial Génériques juntament amb l'ajut de la Comissió Europa i de l'Institut Ramon Llull, qui es va encarregar de la traducció.

4.7. LES OBRES PUBLICADES A POSTERIORI

Montserrat Roig va morir quan només tenia quaranta-cinc anys, de manera que mai va arribar a veure la literatura que es va publicar anys després. Malgrat això, Roig va complir amb un dels seus objectius principals: fer que els historiadors continuessin amb la seva obra. Al llarg de tots aquests anys s'han publicat moltes obres relacionades amb

---

¹⁶ Per redactar aquest apartat he consultat les pàgines xlvii-liv de la introducció que fa Rosa Toran l'any 2017 a ROIG, M. (2017). *Els catalans als camps nazis* (2a ed.). Edicions 62.

la temàtica concentracionària, com és el cas de Neus Català, Josep Borràs o Jacint Carrió (TORAN, 2017: xxvi).

4.8. LES IL·LUSTRACIONS

En aquesta obra el testimoni dels supervivents està recolzat per documents, plànols, dibuixos fets pels mateixos deportats i fins i tot, fotografies, la majoria obtingudes a partir de publicacions especialitzades i sobretot, de Mauthausen¹⁷. El fet de tenir a disposició diferents fotografies és important pel fet que les fotografies mostren una veritat objectiva i a més, ens mostren els dos bàndols de l'organització concentracionària: les víctimes i els culpables.

Dels tres plec d'il·lustracions que apareixen al llibre, dos formen part de les fotografies del fons Boix, on s'inclouen imatges obtingudes a partir de diferents llibres o revistes i algunes d'elles entregades pels supervivents. El tercer plec és un tota una col·lecció de documents personals lliurats també pels deportats.

El fet que Montserrat Roig inclogués a la seva obra imatges era un fet innovador a Espanya, cosa que no passava a l'estranger, ja que se n'havien fet servir molt, especialment després de l'alliberament, en actes com el judici de Nuremberg. El fet que aquest llibre contingui tants documents i tantes fotografies és, en major part, gràcies a Josep Benet, qui es va encarregar d'aquesta part del llibre (PUJALS, 2019:4).

4.9. ELS ANNEXOS

La part final del llibre, que és la que ocupa la major part del volum de l'obra, és l'annex on apareixen els noms de tots aquells deportats catalans morts als camps de Mauthausen i els seus camps satèl·lit (TORAN, 2017). Per elaborar aquesta llista, Montserrat Roig va fer servir tots els documents que alguns republicans catalans com Joan de Diego, Josep Bailina o Casimir Climent havien amagat mentre treballaven a la secretaria del camp de Mauthausen (TORAN, 2017). Concretament, Montserrat Roig va fer servir les llistes que es trobaven a l'Amicale de Mauthausen de París (TORAN, 2017). Així doncs, aquestes llistes va ajudar Montserrat Roig a afegir a la seva obra una informació bastant exacta sobre les defuncions a Mauthausen (TORAN, 2017).

---

¹⁷ La major part de la informació d'aquest apartat l'he extret de les pàgines xxxii-xxxiv de la introducció que fa Rosa Toran l'any 2017 a ROIG, M. (2017). *Els catalans als camps nazis* (2a ed.). Edicions 62.

4.10. CONCLUSIONS

Tot i que Montserrat Roig es va interessar molt pels camps de concentració i va empatitzar molt amb els supervivents, a tall de curiositat cal dir que l'escriptora mai no va visitar un camp de concentració, perquè, tal com ella mateixa va reconèixer, li hagués costat molt suportar-ho (TORAN, 2017:xxxix):

[L]lega un momento en que vives la deportación. Sé que si fuera a un campo sería un trauma para mí. Yo no sé lo que es un campo de exterminio, me parece tan alucinante, tan de pesadilla, algo de lo que no puedes hacerte a la idea. No los he visto nunca. A mí me los han descrito. Mientras escribía el libro, había momentos en que yo creía que estaba sufriendo la deportación. Yo estaba embarazada de mi segundo hijo, estaba de seis meses cuando hice la mayoría de los testimonios, y por la noche soñaba con chimeneas de crematorios y con carreteras llenas de cadáveres, ensangrentados y destrozados. Tenía los sueños de un deportado. Cuando iba a hacer las entrevistas, muchas veces no me encontraba bien, estaba muy mareada y me tenía que echar en la cama, en su casa... Cuando conocía a un deportado, cuando entraba un poco dentro de él, cuando veía todo lo que aquel hombre llevaba dentro todavía, me conmocionaba enormemente, sobre todo al pensar que toda esta gente que van de su casa al trabajo y del trabajo a su casa, viven todavía la deportación. (ROIG, 1977: 39-40)

Montserrat Roig, doncs, a diferència de Neus Català i Joaquim Amat-Piniella no va viure mai l'experiència concentracionària en primera persona, però sí que va ajudar i acompanyar a tots aquells qui volien explicar la seva vivència, de manera que en certa manera va fer seva la història de tots aquells deportats.

5. NEUS CATALÀ I *DE LA RESISTÈNCIA I LA DEPORTACIÓ* (1984)

5.1. LA VIDA DE LA SUPERVIVENT

Neus Català va néixer el 1915 a un petit poble de la comarca del Priorat anomenat Guiamets¹⁸. Català, igual que els seus pares, va treballar de joveneta com a camperola i com a venedora en una empresa agrícola fins al començament de la Guerra Civil. En aquell moment, Català i altres joves de la comarca, van fundar les Joventuts Socialistes Unificades de Catalunya, una associació que s'encarregava d'ajudar al front i de defensar la República.

---

¹⁸ Per a redactar aquest apartat he consultat el llibre de BELENGUER MERCADÉ, ELISENDA. (2007). *Neus Català. Memòria i lluita*. (2a ed.). Fundació Pere Ardiaca. (pàgines 13-15)

Després dels fets ocorreguts el maig de 1937, Neus Català marxa a viure a Barcelona, des d'on seguirà amb els seus estudis d'infermeria. A més, des d'allà també es comprometrà amb el comitè d'agitació i publicitat del PSUC. Pocs anys més tard, serà destinada a Premià de Dalt com a Cap Sanitari d'una de les Colònies de Negrín, una colònia formada per aproximadament 180 nens refugiats, amb els quals, mesos més tard, acabarà travessant la frontera per anar a l'exili.

Durant l'exili a França, la supervivent també s'implicarà amb la Resistència francesa i, com a conseqüència, serà detinguda l'11 de novembre de 1943. Poc temps després serà deportada a Ravensbrück on només va estar dos mesos, ja que al cap de poc temps va ser traslladada al Kommando d'Holleischen on va treballar en un taller de producció de material bèl·lic fins a la seva alliberació el 1945.

A diferència de la majoria de supervivents, Neus Català va poder tornar a Espanya durant la dictadura franquista per poder cooperar amb la lluita clandestina interior contra el règim de Franco, atès que tenia la nacionalitat francesa gràcies al matrimoni que va contraure amb un resistent francès anys abans. Durant aquests anys, concretament el 1962, va fundar, juntament amb altres supervivents, l'Amical Mauthausen, una institució clandestina que s'encarregava de salvaguardar la memòria dels deportats catalans i espanyols que havien passat pels camps de concentració:

Català va intensificar la seva lluita contra el feixisme denunciant un dels horrors humans més importants comesos al segle XX. Va contribuir a posar en marxa l'Amical de Mauthausen, entitat que defensa la memòria dels deportats catalans i espanyols a tots els camps d'extermini nazis, i el Comitè internacional de Ravensbrück, el camp on havia estat tancada. I va iniciar també un treball ingent amb l'elaboració del Memorial de dones espanyoles a la Segona Guerra Mundial. (CATALÀ, 2015: 111)

La implicació de Català amb la política va ser constant al llarg de la seva vida. Des de jove va formar part del PSUC, un dels principals partits polítics catalans, i al final de la seva vida va militar el PCC (Partit dels i les Comunistes de Catalunya). Aquesta implicació amb la política suposa que el seu testimoni no només sigui important per la recuperació històrica de la vivència dels deportats, sinó també per la recuperació històrica d'aquests partits polítics.

Neus Català també és important pel que fa al moviment feminista del nostre país, ja que va dedicar molts anys de la seva vida a la recerca i al recull de la memòria històrica de moltes resistent catalanes i espanyoles que van participar en la Resistència francesa i

que, en alguns casos, també van passar pels camps d'extermini. Tota aquesta tasca de recerca queda plasmada en la seva obra *De la resistència a la deportació* (1984), obra que comentaré i analitzaré a continuació.

Finalment, Neus Català va morir el 13 d'abril de 2019 a Guiamets, el mateix lloc on va néixer. Al llarg de la seva vida i fins i tot, després de la seva mort, se li continuen fent grans homenatges i actes en memòria seva, ja que, no podem oblidar que el testimoni de la supervivent és un testimoni molt important per les darreres etapes de la història del nostre país, ja que va viure i participar en la II República, la Guerra Civil, la Dictadura franquista i la transició democràtica, i a escala internacional, la Segona Guerra Mundial.

5.2. *DE LA RESISTÈNCIA I LA DEPORTACIÓ* (1984)

De la resistència i la deportació és una obra documental confeccionada, dirigida i editada per Neus Català on es recullen 50 testimonis de catalanes i espanyoles, republicanes i resistents, que van patir els camps d'extermini nazi i/o van participar en la Resistència francesa (SERRANO, 2003a:30). Aquesta obra, però, no només recull una sèrie de vivències personals, sinó que també recull una sèrie de fets històrics importants com ho és l'exili de molts espanyols a França (TOBIN, 2005:3).

Aquesta és una obra important perquè ens mostra les activitats que van dur a terme les dones espanyoles i catalanes per lluitar contra el feixisme. Això és rellevant perquè gairebé no hi ha documentació que parli sobre tots aquells republicans espanyols que van morir als camps de concentració nazi, com tampoc no s'ha parlat gaire del paper tan important que van adoptar les dones catalanes i espanyoles en la Resistència francesa i en els camps de concentració (HINTZ, 2000:31-32). I de fet, tal com diu Neus Català a la introducció del llibre, aquest va ser un dels motius pels quals la supervivent va portar endavant aquest projecte (HINTZ, 2000: 29):

Las mujeres españolas del exilio, como sombras, tejían también las redes en que el nazismo quedaría atrapado y derrotado. Pero el gran silencio de muerte de nuestras inmoladas lanza su grito de alerta y despierta nuestra conciencia. Son demasiados signos de pervivencia y recrudescencia fascistas, demasiados Holocaustos y en demasiados puntos del globo para quedarnos mudas. (CATALÀ, 2015: 34)

Neus Català tenia una ideologia totalment antifeixista i un dels seus temors era que la història es tornés a repetir, de manera que un altre motiu pel qual va escriure aquesta

obra va ser alertar i informar el lector sobre tots els fets ocorreguts per tal d'evitar que es tornessin a repetir (HINTZ, 2000:31):

¿Por qué nos dirigimos a ti, lector amigo...? ¿Por qué ahora? Porque andan por el mundo sueltos muchos émulos del fascismo y millones de nostálgicos de un pasado que los pueblos civilizados creían debilitados para siempre... Porque el peligro nos puede sorprender de nuevo. (CATALÀ, 2015: 32)

De la resistència a la deportació (1984) també és important perquè és un dels pocs llibres que expliquen la història des del punt de vista de la dona i no només des del punt de vista de l'home:

La voz de la mujer se aplica no sólo a reivindicar una historia de las mujeres sino también a plantear la historia vista por las mujeres, en función de que la hegemonía del hombre les dictó un aparente papel pasivo, aparente digo porque los grandes sufrimientos y saltos históricos no distinguieron sexos. Sólo la apariencia de que las guerras las ganan o las pierden los hombres en los campos de batalla ha podido condicionar el prejuicio de una historia escrita sólo para censar reyes, fechas y guerreros. El siglo XX ha sido el gran campo de pruebas de todas las modernidades y de todas ellas tal vez traspase algo al siglo XXI como la más positiva la del protagonismo de la mujer. Y ese protagonismo tuvo en las luchas de clases ámbito privilegiado y en la Guerra Civil española a la vez culminación de un proceso y ensayo general de cambio de rol. (CATALÀ, 2015: 25)

Totes les dones que formen part *De la resistència i la deportació* són dones que creuen que el seu deure és informar i lluitar contra qualsevol ideologia absolutista i totalitària (TOBIN, 2005:6). De fet, això es pot veure a la part final de gairebé tots els testimonis. Així, Carmen Asensi diu: “Cumplí con mi deber, eso es todo”¹⁹. I Josefa Bas: “Para mí, como para muchos refugiados procedentes de Cataluña y de toda España, la lucha continuaba, y la lucha contra el nazi-fascismo era perseguir al mismo enemigo que [se] había implantado en nuestra casa, sosteniendo un alzamiento contra el estado legal y democrático, la sucursal fascista llamada franquismo”. Alfonsina Bueno Ester, per la seva banda afirma: “No me arrepiento de nada. Moralmente soy como siempre fui: antifascista, amante de la Paz y de la Libertad”, igualment com Teresa Gebellí de Serra: “No renuncio a nada; si fuera necesario, volvería a dar las fuerzas que me quedan para salvar al mundo del fascismo”²⁰.

---

¹⁹ Aquesta part dels testimonis es pot trobar a CATALÀ, NEUS. (2015). *De la resistencia y la deportación. 50 testimonios de mujeres españolas*. Generalitat de Catalunya. Pàgina 103,109,160 i 242 respectivament.

Totes elles han lluitat perquè la resistència femenina contra el feixisme no s'oblidi mai, a més de donar veu a totes aquelles dones que mai van poder explicar la seva experiència (TOBIN, 2005:6).

És important tenir en compte que encara que les vivències explicades siguin experiències individuals, darrere de cada testimoni podem veure una certa col·lectivitat (TOBIN, 2005:5). De fet, això es fa pales, per exemple, en una carta que Julia de Paz va escriure a Neus Català:

Y tengo que decir mi verdad sin tapujos ... después de los años transcurridos y, un poco de alejamiento, ... creo que no seré capaz de acordarme de todo; si, después de leerlo, comprendes que algo se me olvida, lo añades tú; ... casi estás al corriente de todo. (CATALÀ, 2015: 335)

De Paz demana a Neus Català que afegeixi tot el que se li oblidi perquè, tot i que parla de la seva experiència personal, la seva vivència també forma part d'una experiència col·lectiva. Al cap i a la fi, tots aquests testimonis són petites peces que formen part d'un gran trencaclosques que és l'experiència humana col·lectiva (TOBIN,2005:5).

5.3. L'ELABORACIÓ DE L'OBRA

Neus Català va intentar posar-se en contacte amb el major nombre de dones possible per tal que participessin en el projecte *De la resistència i la deportació*, malgrat que finalment algunes van decidir mantenir-se al marge, el llibre consta d'un total de 50 testimonis²¹. La mateixa Neus Català n'és un d'ells, ja que a les primeres pàgines del llibre explica quines van ser les seves vivències durant i després de la Guerra Civil Espanyola, però a més a més, al llarg del llibre també serveix de guia i "d'entrevistadora" per a la resta de testimonis:

Plenament conscienciada que calia donar veu a milers de dones anònimes, va recórrer mig Europa per retrobar els testimonis d'aquest llibre, i per recuperar la memòria de totes aquelles dones oblidades. Neus Català volia trencar el silenci imposat pel franquisme dels qui, després de la derrota del 1939, van haver de patir l'infern de la deportació. (CATALÀ, 2015: 11)

Molts dels testimonis que apareixen a l'obra van ser escrits en francès o fins i tot en provençal, ja que aquelles dones portaven vivint a França tants anys que ja no se sentien a gust expressant-se en català o espanyol. De manera que Neus Català va haver de traduir tots aquests testimonis al castellà i també va haver d'editar-ne superficialment

---

²¹ Per escriure aquest apartat he consultat HINTZ (2000).

alguns, ja que tenien elements repetitius o comentaris intel·ligibles. Tot i això, tal com comentaré en el pròxim apartat, Neus Català va mantenir-se el màxim de fidel possible al contingut dels testimonis de totes aquestes dones. El fet que la supervivent com a editora es mantingués fidel als testimonis és molt important per tal de donar veracitat i autenticitat a les vivències explicades.

Neus Català, conscient del possible escepticisme del lector, l'adverteix a la introducció de l'obra que les vivències són explicades tal com van ocórrer, sense adorns ni exageracions:

En los relatos de estas amigas no busques historias soñadas y elaboradas. Son historias verdaderas, sin adornos ni pretensiones, que brotan de lo más profundo y limpio de su memoria. (CATALÀ, 2015: 32)

El fet que en el testimoni de cadascuna de les supervivents aparegui el seu nom i cognom fa que el lector senti una major empatia per cadascun dels testimonis:

Relato de una epopeya enmarcada en una circunstancia global, pero sobretudo contado desde la cotidianidad del sufrimiento, lo que lo humaniza, lo sitúa en la estatura de seres reales, con nombres y apellidos y por eso ejemplares. (CATALÀ, 2015: 26)

Tot i que el llibre està compost principalment per dones, tres dels cinquanta testimonis són homes. Dos d'aquests homes eren guerrillers espanyols que van lluitar a França durant la Segona Guerra Mundial, i l'últim, era el marit d'una supervivent dels camps de concentració que va morir anys després de la seva alliberació. Pel que fa a la resta de testimonis, vint dels quaranta-set restants van passar per camps de concentració com Ravensbrück, Berguen-Belsen i Mauthausen. Els vint-i-sis restants són dones que van participar en la resistència armada o desarmada, però mai van passar per cap camp de concentració. L'últim testimoni és el d'una dona que no parla de la seva pròpia experiència sinó que parla de les activitats que van dur a terme el seu marit i altres membres de la Resistència.

Tot i les diferències entre els testimonis que formen el llibre, totes elles tenen en comú que són dones espanyoles exiliades que van sobreviure a la caiguda de l'Espanya republicana i que havien emigrat a França, on no totes van ser rebudes amb les mans obertes, tot i que es van unir al moviment de la resistència francès per seguir lluitant contra el feixisme.

5.4. UNA OBRA FIDEL A LES VIVÈNCIES

Hi ha diferents aspectes que demostren que Català no va canviar ni censurar cap dels testimonis que apareixen al llibre²². Per una banda, per exemple, trobem un relat que comença amb “Querida Neus”, ja que aquest testimoni es va posar en contacte amb Neus Català via carta. Per tant, Neus Català ha traslladat al seu llibre tot el que aquell testimoni li va dir per via epistolar sense fer cap mena de modificació, ni tan sols al començament del relat.

Al llarg de l’obra també trobem errors d’edició tot i que es manté la fidelitat de les paraules del testimoni. Hi ha un moment determinat de l’obra on Neus Català decideix retallar un dels testimonis, però tria malament els punts de retall, ja que deixa la narració sense acabar i al lector en mig de la reflexió: "Pues nos comíamos así, crudas y con la piel y la tierra... Claro, después, el estómago..." (CATALÀ,2015:238).

En altres testimonis en canvi, podem veure com Neus Català posa al final de tot “Testimonio incompleto”. Aquest tipus d’errors ens mostren la inexperiència de Neus Català com a editora.

Un altre element que ens demostra que Neus Català s’ha mantingut fidel a l’edició dels testimonis queda palès en algunes de les expressions emprades dels testimonis. Per exemple, Secundina Barceló parla dels SS com “perros policías” i descriu la seva experiència amb la GESTAPO de la següent manera: “Íntimamente sentía una gran satisfacción y orgullo de haber tenido la fuerza moral y física de haber resistido a la bestia nazi y a sus métodos bárbaros y salvajes de intimidación" (CATALÀ,2015:107). Mercedes Bernal també parla sense pels a la llengua sobre la seva mala experiència amb els estatunidencs a l’hora de ser alliberades de Ravensbrück el 1945:

No se portaron nada bien; eran tan salvajes como los mongoles; no puedo hablar bien ni de los unos ni de los otros. Fueron horribles. Nos metieron en vagones de ganado como cuando fuimos al Campo. Venían a tirarnos chocolates u otras golosinas y luego, con el fusil, hacían bajar a las que se les antojaba. No guardo ningún recuerdo agradable de mi liberación. (CATALÀ, 2015: 125)

Així doncs, no hi ha cap mena de dubte que tots aquests testimonis han estat lliures d’explicar i expressar-se com volguessin, sense ser censurats per part de l’editora

---

²² Per escriure aquest apartat he consultat HINTZ (2000).

Neus Català, la qual s'ha mantingut fidel a totes aquestes vivències i a l'objectiu de tots els testimonis que van participar en la seva obra.

5.5. UNA ANÀLISI TÈCNICA

En aquesta obra trobem un conjunt de veus narratives molt variades entre si. En alguns casos trobem un tipus de narrador autodiegètic, atès que parlen de la seva pròpia experiència, en altres casos trobem un tipus de narrador homodiegètic, perquè parlen de fets que elles no protagonitzen, però sí que en formen part, i finalment, trobem testimonis que barregen aquests dos tipus de narradors.

Aquells testimonis no són capaços de focalitzar únicament en la seva vivència, sinó que prefereixen parlar d'amics i companys de guerra que van morir en els camps de concentració presenten una narració focalitzada en una tercera persona. Per altra banda, trobem a dones que parlen únicament de la seva experiència, de manera que fan servir un tipus de narrador autodiegètic. Encara que alguns dels testimonis siguin molt personals, tots ells formen part d'un tot que retrata l'experiència i el paper de les dones als camps de concentració nazis i a la Resistència francesa.

Si analitzem els cinquanta testimonis de manera independent, el llibre no compleix amb els criteris de la narrativa testimonial, però en vista de la motivació que va portar a Neus Català a escriure aquest llibre i que explica a la introducció, podem incloure'l, finalment, dins de la temàtica testimonial.

5.6. *ELS CATALANS ALS CAMPS NAZIS* (1977) I *DE LA RESISTÈNCIA I LA DEPORTACIÓ* (1984)

A causa de les grans semblances entre l'obra de Montserrat Roig i l'obra de Neus Català és necessari fer una sèrie d'aclariments al respecte. Per una part, cal tenir en compte que va ser Montserrat Roig qui va introduir per primer cop a Neus Català en el món del testimoni quan la va entrevistar per *Els catalans als camps nazis*. De fet, la mateixa Neus Català va admetre a Montserrat Roig anys després que un cop explicada la seva experiència a Ravensbrück, va deixar de patir tots aquells malsons que patia d'ençà que va sortir del camp, de manera que parlar a Montserrat Roig li va servir per fer una espècie de catarsi.

L'obra de Montserrat Roig, com hem vist, parla dels catalans que van passar pels camps nazis. La semblança de temàtiques entre les dues obres, junt amb el fet que és una obra anterior a *De la resistència a la deportació* (1984) ens podria fer pensar que Neus Català va imitar la idea de Roig, però com veurem a continuació, això no és així.

Per una banda, tot i que tant Neus Català com Montserrat Roig parlin dels catalans que van passar pels camps de concentració, la supervivent només se centra en les vivències de les dones, deixant de banda l'experiència dels homes, i a més, Neus Català no només se centra en testimonis que resideixen a Catalunya, sinó que el seu espectre geogràfic és més ampli. A més a més, només hi ha dos testimonis que apareixen als dos llibres: Secundina Barceló i la mateixa Neus Català.

Neus Català, a diferència del que fa Montserrat Roig en la seva obra, dona veu a totes aquelles dones que sentien la necessitat d'explicar el que van viure, sense treure cap conclusió final. En canvi, Montserrat Roig fa una anàlisi de tipus periodístic de totes les vivències que li han explicat i en treu algunes conclusions, de manera que el relat de tots aquells homes i dones gairebé no apareix de manera directa i literal, com sí que apareix a *De la resistència i la deportació*, sinó que simplement els parafraseja. I per tant, en resumides paraules, Montserrat Roig actua com autora mentre que Neus Català és editora. Així doncs, *Els catalans als camps nazis* (1977) és un assaig documental sobre tots els esdeveniments que van succeir durant la Guerra Civil Espanyola i la Segona Guerra Mundial i les seves conseqüències, mentre que l'obra de Neus Català no és més que la recreació col·lectiva de la Resistència francesa i els camps de concentració nazis a partir d'una sèrie d'experiències individuals.

5.7. CONCLUSIÓ

De la resistència a la deportació (1984) és un llibre molt important pels diferents aspectes que ja hem comentat. Per una banda, és important per mostrar que les dones també van representar un paper fonamental al llarg de la Guerra Civil, la Resistència francesa i als camps nazis. Totes aquestes dones ho van donar tot per defensar la seva ideologia i els seus valors, i a canvi no han rebut res (HINTZ, 2000:33). Un altre aspecte pel qual és important aquest llibre és pèl fet de donar veu a totes aquelles dones que, o bé no van arribar a sortir mai dels camps de concentració, o bé no han tingut el valor de parlar sobre l'experiència viscuda.

Per últim, cal destacar el paper tan important que persones com la Neus Català han dut a terme, ja que gràcies a persones com ella, la Montserrat Roig o l'Amat-Piniella avui dia sabem gran part de tots els patiments que van sofrir tots aquells homes i dones als camps de concentració nazis:

Neus Català, amb la seva vida, ha esdevingut portaveu i altaveu dels horrors de la guerra. Ella ho tenia i ho té molt clar. Calia explicar al món sencer els patiments soferts, però fent-ho des de l'afirmació en els ideals: l'amor a la pau, la llibertat, la tolerància i la justícia social. (CATALÀ, 2015: 9)

6. CONCLUSIÓ

Com heu pogut veure després de la lectura del meu treball, i com ja us anticipava a l'estat de la qüestió, aquestes tres obres són molt diferents pel que fa als aspectes tècnics, als processos d'elaboració i al moment de publicació. Tot i això, són obres que tenen un objectiu comú: donar a conèixer al món la terrible experiència de milions de deportats als camps nazis.

Les obres de Joaquim Amat-Piniella i Montserrat Roig tenen en comú que són obres que estan molt ben escrites: tenen una coherència i cohesió perfectes, fan servir un ampli ventall de recursos literaris i un perfecte domini del llenguatge. En canvi, el fet que ni Neus Català ni tots els testimonis que participen a *De la resistència a la deportació* (1984) no tinguessin experiència en el món de l'escriptura queda palès en el tipus de llenguatge que fan servir, en els errors gramaticals... Tot i això, com he repetit diverses vegades al llarg del meu treball, el fet que no tinguessin un cert bagatge com a escriptors o escriptores no és decisiu, perquè en la literatura concentracionària el més important és el que s'explica i no com s'explica.

Un altre fet rellevant, i que determina tècnicament les tres obres, és si expliquen únicament la seva experiència o si expliquen també l'experiència d'altres companys de deportació. En el primer cas, com és el cas de la narració de Neus Català, ens trobem amb una narració escrita en primera persona i amb un narrador autodiegètic. En el cas d'*Els catalans als camps nazis* ens trobem amb un narrador en tercera persona i heterodiegètic, ja que la Montserrat Roig està explicant uns fets que ni va viure ni en va participar. Per últim, Joaquim Amat-Piniella escriu la seva obra focalitzant en diferents personatges, especialment en l'Emili, per mostrar-nos les diferents personalitats i ideologies que podem trobar dins un camp de concentració. Per fer-ho, fa servir un narrador en tercera persona i omniscient.

Com ja he dit, no importa que tots aquells qui parlen de la seva experiència no tinguin experiència com a escriptors, sinó que el que importa és allò que expliquen. Tampoc no importa si els autors trien explicar les seves vivències en forma de novel·la, com és el cas d'Amat-Piniella, o en forma d'assaig, com és el cas de Neus Català i Montserrat Roig, el que vertaderament importa és que aquests tot el que expliquen sigui conegut per tothom, per aprendre de tot el que van passar i per evitar que això torni a passar. Per això és important donar a conèixer a les generacions futures totes aquestes obres i tots aquests fets.

La literatura concentracionària també és important pel fet que la història està explicada des d'un altre punt de vista: la dels vençuts, la de tots aquells que van perdre la seva vida o la vida de familiars seus als camps de concentració, la de tots aquells que van haver de patir mals somnis al llarg de la seva vida i la de tots aquells que van tenir seqüeles físiques i mentals fins al dia de la seva mort. Com diu Tobin:

La Gran Historia aspira a comunicar la verdad, la pura verdad—pero la pregunta implícita debería ser ¿la verdad según quién o quiénes? La Historia es construida, controlada y escrita por los vencedores. De ahí, la Historia producida durante el franquismo omitía la historia de los vencidos; y los republicanos en los campos nazis contaban entre las omisiones. Aunque se produjo literatura histórica respecto a la experiencia concentracionaria, como *K.L. Reich* (1963) de Joaquim Amat-Piniella y *El largo viaje* de Jorge Semprún (1963), y se publicaron en la España franquista, no es hasta los años 70 y 80 que aparecen en España testimonios y recopilaciones testimoniales, a saber *Españoles bajo el III Reich. Recuerdos de un triángulo azul* (1970) de J. Alfaya, *Los años rojos: Españoles en los campos nazis* (1974) de M. Constante, *Els catalans als camps nazis* (1977) de Montserrat Roig, *El carretó dels gossos: Una catalana a Ravensbrück* (1980) de Mercè Núñez Targa y *De la resistencia y la deportación* (1984) de Català [...] Esta retrospectiva tiene como fin arrojar luz a la experiencia humana anteriormente ocultada a la sombra de las ideologías totalitarias. (TOBIN, 2005:2)

Un altre aspecte important és el fet que molts supervivents que residien a Espanya van haver de patir que al seu país no es parlés d'aquest tema i que es tractés com un tema aliè, com si no tingués res a veure amb Espanya. Però el que ara sabem, després de molts anys de silenci i ocultació, és que molts espanyols van passar pels camps d'extermini nazis, i per tant, sí que era un tema important a tractar i a donar a conèixer:

En un país como España, en el que por razones varias la historia del nazismo y de sus víctimas ha experimentado numerosos silencios y desintereses y en el que, por tanto, la historia y la memoria de los campos nazis no forman parte del tejido memorial colectivo, el cambio de siglo y sus conmemoraciones reforzó la asimilación memorial, de manera que la deportación política española quedó fijada a los significantes que representan la memoria del Holocausto. Recordemos que en el 2005 España se sumó por primera vez a los actos oficiales que a nivel internacional conmemoraron la memoria de Auschwitz. No obstante, en el acto celebrado en el Congreso de los Diputados no faltó la representación de los españoles deportados a los campos nazis, a pesar

de existir un día específico para conmemorar la memoria de los distintos campos de concentración, que normalmente corresponde a la fecha de su liberación. (MARÍN-DÒMINE, 2016:141)

M'agradaria acabar el treball recomanant la lectura de *K.L.Reich* (1963), per l'intens recorregut que fa l'Emili dins el camp de concentració i per l'evolució que fa el protagonista a mesura que passen les pàgines de la novel·la. Però especialment, m'agradaria recomanar aquesta lectura per l'episodi en el qual mor en Francesc, el millor amic de l'Emili. Per altra banda, m'agradaria recomanar la lectura d'*Els catalans als camps nazis* (1977) perquè aquesta obra parla de diferents aspectes del camp, com són els treballs que hi realitzaven o la manera en què els deportats miraven la mort, entre d'altres. I per últim, m'agradaria recomanar la lectura *De la resistència a la deportació* (1984) perquè la forma tan crua i directa que tenen totes les dones que apareixen al llibre d'explicar la seva experiència és, si més no, impactant.

7. BIBLIOGRAFIA

- AMAT-PINIELLA, J. (2013). *K. L. Reich* (2a ed.) Club Editor Jove.
- BELENGUER, E. (2007). *Neus Català. Memòria i lluita*.
<http://comunistes.cat/pdf/lilibreneuscatala.pdf> (pàgines 13-20).
- CATALÀ, N. (2015). *De la resistència y la deportación. 50 testimonios de mujeres españolas = De la resistència i la deportació: 50 testimonis de dones espanyoles*. Generalitat de Catalunya / Memorial Democràtic.
- HINTZ, S. (2000). NEUS CATALÀ'S "DE LA RESISTENCIA Y LA DEPORTACIÓN": A TESTIMONIAL OF THE SPANISH WOMAN'S EXPERIENCE DURING THE HOLOCAUST. *Hispanófila*, (129), 23-34. Consultat el 14 de maig del 2021. Recuperat de: <http://www.jstor.org/stable/43807081>
- MARIN-DÒMINE, M. (2016). Por una epistemología de la deportación española. El legado KL Reich de Joaquim Amat-Piniella. *Quaderns de Filologia - Estudis Literaris*, (21), 135–153. <https://doi.org/10.7203/qdfed.21.9339>
- PUJALS, M. (2019). Destrucció i transmissió a la cruïlla del debat entre història i memòria: el cas dels catalans als camps nazis. *Erol, L': Revista Cultural Del Berguedà*, (141–142), 143–151. <https://www.raco.cat/index.php/Erol/article/view/366357/460307>
- ROIG, M. (2017). *Els catalans als camps nazis* (2a ed.). Edicions 62.
- SÁNCHEZ ZAPATERO, J. (2019). La literatura concentracionària: universalidad, representación y memoria. *Vegueta: Anuario de La Facultad de Geografía e Historia*, (19), 431–455. <http://hdl.handle.net/10553/54002>
- SERRANO, D.(2003a). *La literatura concentracionària europea: Joaquim Amat-Piniella* (Tesi doctoral, Universitat Autònoma de Barcelona, Catalunya).
<http://hdl.handle.net/10803/4843>
- SERRANO, D. (2003b). La literatura concentracionària: Joaquim Amat-Piniella. *Butlletí de La Societat Catalana d'Estudis Històrics*, (14), 131–158.
<http://revistes.iec.cat/index.php/BSCHEH/article/viewFile/2656/2655>

SIMBOR, V. (2004). Les novel·les dels camps de concentració. *Caplletra. Revista Internacional de Filologia*, (36), 217–246. <https://doi.org/10.7203/caplletra.36.4902>

TOBIN, M. (2005). Voces e imágenes del Holocausto: La intercalación de lo subjetivo con lo objetivo en el texto De la resistencia y la deportación de Neus Català y el film Memoria del agua de Héctor Faver. *Letras Hispanas: Revista de literatura y de cultura*, 2, (2), 1-12. <https://gato-docs.its.txstate.edu/jcr:afbd1f62-a0ee-4a2a-bce6-0bed2ac0592f/holocausto.pdf>

TORAN, R. (2017). “Introducció”. ROIG, M. (2017). *Els catalans als camps nazis*. Edicions 62.

BIBLIOGRAFIA CONSULTADA PERÒ NO AFEGIDA AL TREBALL

Gaspar Celaya, D. (2019). Resistencia, Deportación y Políticas de la memoria. Españoles en Francia (1940-1945). *Hispania Nova, I Extraordinario*, 66–99. <https://e-revistas.uc3m.es/index.php/HISPNOV/article/view/4721/3199>

NOPEA, J. (2012). Fugir de l'eloqüència freda de les xifres. *Ara Llegim*, 33. https://projectetraces.uab.cat/tracesbd/ara/2012/ara_a2012m3d28p33sarallegim.pdf